

ZSIDÓ POLITIKAI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT 550 Ft
2009. szeptember / XXI. évfolyam 7. szám

Szombat

Budapest volt

Komoróczy Géza
Gyáni Gábor
Ladányi János
Perczel Anna
Sipos András
Cséfalvay Zoltán

Fellegi Ádám jótékonyági koncertje

Egy súlyos, krónikus betegségben szenvedő gyermek megsegítésére és külföldön történő kezelésére ad jótékonyági koncertet Fellegi Ádám zongoraművész a Bálint Házban szeptember 14-én, hétfőn este 7 órakor.

Aki teheti, kérjük, jöjjön el a koncertre, melynek bevételét a gyermek egyetlen reményt adó külföldi gyógykezelésére, majd tanulmányai megsegítésére szánjuk. Belépődíjként ki-kí olyan összeget ajánljon fel, melyet e célra szánni tud.

**Közvetlen anyagi segítség felajánlása
a 06 20 326-1401-es mobiltelefonszámon lehetséges.**

**Adományokat a CIB Bank
10700244-08845207-51300009 számlaszámra
lehet átutalni.**

Köszönjük mindazoknak, akik szívéből még nem halt ki az irgalom és szeretet, akik készek egy élet megmentésére.

Dr. Bagdy Emőke

*klinikai szakpszichológus, a Károli Gáspár Református
Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára*

**Bálint Zsidó Közösségi Ház
Magyar Zsidó Kulturális Egyesület
Szombat folyóirat**

zachor
ALAPÍTVÁNY A TÁRSADALMI
EMLÉKEZÉSEKÉRT

A Zachor Alapítvány a Társadalmi Emlékezetért
Történelmi sétákat indít a régi pesti zsidónegyed
– egykori gettó területén iskoláknak, kortárs diá-
kok vezetésével

Oktatási programunkat történelem- és társadalom-
ismeret-oktatás kiegészítéseként, osztályfőnöki
foglalkozásokhoz, tolerancia-oktatáshoz, tanulmányi
kirándulások, témanapok és témahetek részeként,
projektekhez, szakköri tevékenységekhez, illetve
holokauszt-emléknapi megemlékezésekhez ajánljuk.
További információ: www.emlekezem.hu
Jelentkezés: info@emlekezem.hu ; 06-20-383-4040

Alapítványunk 2009 őszétől újabb képzést indít kortárs
vezetők részére. Az érdeklődő diákok jelentkezését is a
fenti email-címen, illetve telefonszámon várjuk.

Van-e modern zsidó irodalom?

A *Szombat* folyóirat szervezésében, Szántó T. Gábor író, főszerkesztő vezetésével, tavasszal indult szeminárium-sorozat az őszi szemeszterben műelemzésekkel és vendégelőadókkal folytatódik. Az érdeklődők a szanto@szombat.org e-mail címen, vagy hétfő és csütörtök délután a 302-0744-es telefonszámon jelentkezhetnek. A kurzus ingyenes, a részvételhez előképzettség nem szükséges.

Az órák időpontja, helyszíne: *kéthetente keddenként 18.00 óra, Bálint Ház* (Bp. VI. Révay u. 16.). A szeptemberi találkozások dátuma a hónap 1-e, 15-e és 29-e.

További információk a *Szombat* folyóirat honlapján:
www.szombat.org

Partnerek:

Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, Bálint Ház

Támogató:

*L. A. Pincus Alapítvány
a diaszpórábeli zsidó oktatásért*

**EURÓPAI
ZSIDÓ KULTÚRA
NAPJA**

**Gasztronómia,
klezmer és zsidó emlékek**

**ZENÉS KIRÁNDULÁS BALATONFÜREDRE
ÉS VESZPRÉMBE**

2009. SZEPTEMBER 6. VASÁRNAP

Kóborlás a zsidó emlékek között Balatonfüreden és Veszprémben, utána vacsora klezmer zenére a veszprémi Tapó Fogadó és Királyi Étteremben.

Közreműködik a budapesti Klezmerészek zenekar.

Részvételi díj háromfogásos vacsorával, 1 pohár borral: 6000 forint

A busz reggel 10 órakor indul az Operaház elől. Budapestre érkezés várhatóan este 9 óra után.

A kirándulásra előzetes jelentkezés szükséges:
mazsike@gmail.com email címen, vagy a 311-6665
telefonszámon. Jelentkezés és befizetési
határidő: 2009. szeptember 2. szerda

aepj
jewish heritage

MAZSIKE

szombat

2009. szeptember
5769 elul / 5770 tisri

A Magyar Zsidó
Kulturális Egyesület
folyóirata.

Megjelenik évente tízszer.

Szerkesztőbizottság:

Deák Gábor
Hoffman Iván
Itamár János-Keszt
Kovács András
Seres László
Tatár György
Turán Tamás

Szerkesztőség:

Szántó T. Gábor
(főszerkesztő)
Gadó János, Novák Attila

Deák Andrea
(szerkesztési titkár)
Fritz Éva (pénzügyek)
Pári Mirella (terjesztés)

Állandó külső munkatársak:

Uri Asaf, Csáki Márton,
Csőke Zoltán, Panyi Szabolcs,
Pályi Márk, Peremiczky Szilvia,
Vári György, Várnai Pál

A megjelenést támogatja:
Amerikai Joint Magyarországi
Ronald S. Lauder Alapítvány
Magyarországi Zsidó Örökség
Közalapítvány

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Kulturális
Alapprogram

A héber és jiddis szavak átírása
a szerzők felfogását tükrözi.

Terjeszti a LAPKER Rt.

A kéziratok szerkesztése lezárult:
2009. augusztus 13-án.

Címlapfotó:
Kinszki Imre

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
1065 Budapest, Révay u. 16.
Bálint Zsidó Közösségi Ház,
234-es és 235-ös szoba.
Telefon: 311-9214/136, 137
Telefon/fax: (36-1) 311-6665

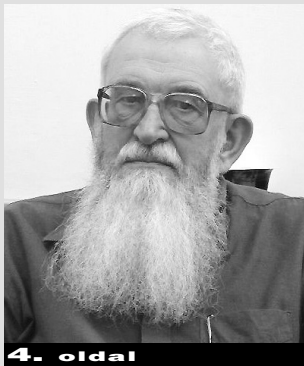
Lapunk e-mail címe:
info@szombat.org
Címünk az interneten:
http://www.szombat.com

Előfizethető a kiadóhivatalban,
illetve postautalványon
az OTP 11709002-20066703
„Szombat” számú alszámlán.

Lapengedély száma:
III/Kul/174/1989.

HU ISSN 0865-3844

Nyomdai előállítás:
Grafika Press Nyomdaipari Rt.

BUDAPEST VOLT

4. oldal

4 Komoróczy Géza

**Zsidónegyedek Budapesten:
egy kifejezés megtisztítása**

9 Szántó T. Gábor

zsidónegyed

10 Gyáni Gábor

A zsidó avagy a zsidós Budapest

13 Sipos András

Zsidónegyed a régi Budapesten?

17 Perczel Anna

**Budapest hagyományos
zsidónegyede építészeti-művészet-
történeti szemmel**

**20 „Csodálkozom, hogy a zsidó
szervezetek ennyire közömbösek
a zsidónegyed iránt”**

Beszélgetés Ladányi János város-
szociológussal, az Óvás egyesület tagjával

**22 „A lakópark egyik előnye sokat
kritizált zártságában rejlik”**

Cséfalvai Zoltánnal beszélget
Tallian Miklós

25 Nem teljesen védtelen örökség

(Szegő Dóra Klein Rudolf és Perczel Anna
könyveiről)

KULTÚRA**27 Bárdos Pál**

Szárazon

**29 „Én egész életemben
az otthonomat kerestem”**

Zsuzsanna Ozsváth-tal beszélget Várnai Pál

31 Borbély Szilárd

Rettegett Iván dala

32 Polgárhór

(Varga Betti)

33 Franz és Ferenc

(Csáki Márton)

10. oldal

13. oldal

17. oldal

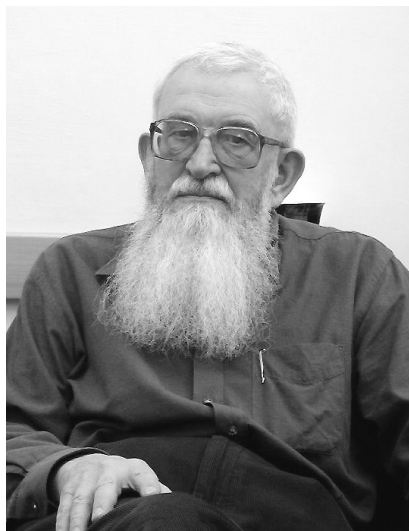
29. oldal

KOMORÓCZY GÉZA

Zsidónegyedek Budapesten: egy kifejezés megtisztítása

Közismert, hogy Karl Lueger (1844–1910) bécsi polgármester, aki ebben a minőségében igen hatékony volt, és Bécsben ennek megfelelően népszerű maradt, de aki szenvedélyes zsidógyűlöletéről vált hírhedtté: hogy Lueger Budapestet *Judapest*-nek nevezte. Tudni lehet azt is, hogy a főváros lakosságának 1890-ben 21 százaléka, 1900-ban 23.6 százaléka, 1919-ben közel 25 százaléka zsidó volt. A Tanácsköztársaság bukása után, 1919 augusztus elején Friedrich István ideiglenesen megbízott kormánya mindjárt a legelső kiáltványában, „a gaz vörös zsidó(k)“-ra mondott átkok mellett, „a zsidó Budapest” kifejezést használta. Horthy, amikor a megszálló román hadsereg kivonulása után, 1919. november 16-án, Siófokról jövet, a Kelenföldi-pályaudvartól fehér lovon a Gellért-térre, majd onnan a Parlament elé vonult, a fővárost „a nemzet megrontója”-nak nevezte, először mondván ki azt a vádat, amelyet a következő negyedszázadban folyamatosan a zsidók ellen fordítottak: „(...) gyűlöltük és átkoztuk Budapestet, mert nem azokat láttuk benne, akik szenvedtek, akik mártírok lettek, hanem az országnak itt összefolyt piszkát...”, „ez a város megtagadta ezeréves múltját, ez a város sárba tiporta koronáját, nemzeti színeit és vörös rongyokba öltöztött...”

Az otromba politikusi szavak után következnek egy ártatlanabb személyes tapasztalat. Amikor 1993/94-ben a nem sokkal később *A zsidó Budapest* címmel megjelent (1995) könyv kézírata elkészült, három munka- és szerzőtársam, akikkel évenként át együtt dolgoztunk a könyv

anyagának összegyűjtésén, akkor még mindhárman egyetemi hallgatók, azóta tekintélyes önálló kutatók, egy szép napon együtt bejöttek egyetemi szobámba, és nyomatékos komolysággal kijelentették, hogy számukra – tekintettel a közegre – ez a cím nem vállalható; elég, ha csak utalok arra, hogy abban az időben a *zsidó* szót nem csupán mint az izr. hitközség csak 1990 decemberében fel-, illetve visszavett ön-megjelölését emlegették. A vitát akkor nem érvek: meggyőző a szerkesztői erély döntötte el. Nem sokkal később (1996) egy előadása címében Kende Péter a „zsidó Magyarország” kifejezést használta, ugyanabban a pozitív értelemben, amit a „zsidó Budapest” sugallt: Budapest – illetve Magyarország – zsidó arculata: az a szín és érték, amelyet a még az 1938–1944/45-ös évek üldöztetései és Auschwitz után sem jelentéktelen lélekszámú zsidóság, vallásos és szekularizált, a történelem folyamán adott és ma is ad a fővárosnak, az országnak. 1994-ben nyilvánosan is javasoltam, írjanak a hozzáértők a német, szerb, ro-

mán, cigány – vagy akár az evangélikus, református Budapestről; Vujićsics Sztoján (1933–2002) megcsinálta a szerbet (1997), Kósa László, más koncepció alapján ugyan, a reformátust (2006). A „zsidó Budapest” kifejezés időközben, a fenti értelemben, azt hiszem, elfogadottá vált. Azon, hogy az 1882-ben önálló kerületté vált Erzsébetváros, közelebbről, annak belső része, nevezhető-e zsidónegyednek, ma is vita folyik. A XIX–XX. században valójában nem nevezték annak. Sokan indokolatlannak vagy éppen sértőnek tartják, a gettó szinonimájának. Magam hallottam pedig, hogy Scheiber Sándor (1913–1985) mondta volt rá: Budapest *alt-neu* zsidónegyede.

Bár a pesti zsidónegyedről kell, nem először, beszélnem, nem kerülhet meg, hogy az itt szükségesnél talán hosszabban foglalkozzam Budával is, és általában a zsidónegyedekkel az askenázi világban. Az Erzsébetváros haszonszerzésből, körmönfontan kitervelt pusztítása – a pontos adatokat lásd Sipos Anett & Zolnay János, *Beszélő*, 2009/5 – elképesztő politikai és társadalmi botrány: a zsidó múlt értékei iránti közöny Budán, a Várhegyen, történelmi léptékekben, hasonlóan botrányos. Budapestnek *több* zsidónegyede van, *együtt* kell néznünk és óvnunk őket, az *egész* város érdekében..

Mitől zsidó egy város, a város egy része: negyede, utcája? Az egyszerű válasz: zsidók laknak benne, vagy legalább jelentős arányban zsidók, s a zsidók jellegzetesen ott laknak; ott vannak a zsidóság imahelyei, főbb intézményei; a városnegyed képét a zsidó lakosság némely elemében is igényei szerint alakította ki / át. Az Erzsébetváros mindhárom kritériumot teljesíti, anélkül, hogy a zsidó minősí-

tés bármilyen értelemben kizárólagosságot jelentene.

A zsidók európai településtörténetére a *Hegedüs a háztetl* a *Shtetl* – mai jiddis helyesírással: *shtetl* – képét vetítette rá. Csakhogy a „(zsidó) kisváros”, amit ez a szó jelent, csupán Kelet-Európára, pontosabban, az oroszországi Övezetre volt jellemző. Másutt legfeljebb másodlagosan alakult ki valami részben hasonló: nagyvárosi *shtetl* – szokták mondani Brooklyn (Williamsburg) sokemeletes házaira. a *gettó* szó jelentését a történelem eltorzította. A legelső már így nevezett gettót, a velencei „újtelep” (*geto nuovo*) nevűt, az Új öntöde (ágyúöntöde) mellett egy gazdag zsidó, Anselmo del Banco / Asér Lévi Mesulam (?–1532) alapította (1516): az oda behúzódnó zsidók védett és biztos lakóhelyeül. Magában Velencében végül három gettó alakult ki: *ghetto vecchio*, ahol a „keleti” zsidók éltek (*Levanti*); a névadó *ghetto nuovo*, amely nagyjából „német” zsidókat (*Todeschi*) fogadott magába; és a *ghetto nuovissimo*, főként „nyugati” zsidó lakossággal (*Ponentini*), ők voltak a legelőkelőbbek és leggazdagabbak: bankárok, nagykereskedők. Másutt a zsidók utcája / negyede / városa *vicus Judaicus*, *Judengasse*, *giuderia*, *juderia*, *juiverie* vagy *bonne ville* (!), *zudecha*, *The Jewry*, *mellah*, *Mahallat el-Jahúd*, *Dár el-Jahúd*, *Mahalle-i Jahudi-jan* stb. Ezek nem feltétlenül elkülönített: többnyire inkább elkülönülő városrészek voltak, ahol fenn lehetett tartani a zsidó életformát, mint ahogyan a városokban külön utcái voltak a kereskedőknek áruik, kézműveseknek mesterségük szerint. Olasz hadjáratán Napoléon a gettók falait lerombolta (1797). A *gettó* szó a köznyelvben „(zsidó) telep / település / városrész” jelentésben rögzült, kimondatlanul is hozzátapadt a slum jelentésárnyalat. A XX. század közepén a *gettó* nevet adták, szándékos megbélyegzésül, a nemzetiszocialisták, nyilaskeresztesek a zsidók lezárt városi kényszerlakhelyeinek.

A középkorban, amikor a zsidóság elterjedt Európában, a kívülről érkezők letelepedéséhez, egyáltalán nem

A Dohány utcai zsinagóga egykor és ma.

(Számunk illusztrációit az MTA Judaisztikai Kutatócsoportja bocsátotta rendelkezésünkre.)

kizárólag a zsidók esetében, tartózkodási vagy lakhatási / letelepedési engedélyre volt szükség. A püspöki, királyi, városi vagy földesúri privilegium kötelezettségeket rótt a zsidókra, de védelmet is jelentett számukra. Maga a zsidó község is dönthetett arról, kit fogad be. A zsidó utcák mindenütt a hatalmi központ közelében alakultak

ki. Budán a zsidók elhelyezkedése nem különbözött ebből a szempontból. A városba IV. Béla a tatárjárás után, az 1240-es évek végén Ausztriából hívott be zsidókat. Henuk / Henel / Henele (annyi mint Hanokh / Hénokh / Énok) és fiai a királyi kamara alkalmazottai, a pénzverde bérlői voltak (1250), közvetlenül a királyi palota mellett telepedtek meg, s hamarosan itt alakult ki a város első zsidó utcája („alte Iuden gasse”, mondja a Budai jogkönyv a XV. század első harmadában), átellenben a mai Sándor-

palotával (az előtte álló tértől kissé északabbra). Ez a régi Zsidó utca (később és ma: Szent György utca), Anjou Lajos király (1342–1382) koráig, a pestisjárvány idején történt kiűzetésükig (1348), majd visszatérésük után még mintegy fél évszázadon át éltek itt. Zsinagógájukra (*synagoga Judeorum*), amelyet először IV. Béla privilegiuma (1251) említ, mint tájékoztatósi pontra utal a Képes krónika az 1307. év eseményei kapcsán (*per portam que est iuxta synagogam Judeorum*); a Fehérvári- vagy Zsidó-kapuról van szó. A zsinagóga épületét 2005 augusztusában találta meg Végh András, a Budapesti Történeti Múzeum (BTM) régésze, a Korona cukrászda előtt húzóódó, csőtörés miatt felbontott úttest déli pereme alatt. Az épület keleti tájolású volt, mintegy 11 m hosszú, boltív fedte, ezt középen – a középkori zsinagógák jellegzetes két-hajós tagolása szerint – két 60 cm átmérőjű kőoszlop tartotta, ezek egyikének alsó dobja aránylag épen, a másiké töredékesen maradt meg. Ezen a területen már korábban előkerültek edények (pohár stb.), az egyik héber betűmaradványokkal (חיים כץ / Hajjim Kac / *kohén cedek*). Az útvonal kiválthatatlansága miatt mindössze két napra engedélyezett leletmentő feltárás után a falmaradványokat homok feltöltéssel visszatemetették.

Amikor Bécsben 1995-ben a régi város szívében, a Judenplatzon rábukkantak a középkori, 1420–1421-ben elpusztított zsinagóga némely falmaradványára, és megkezdték az ásásokat, a téren éveken át folytak a munkálatok, átrendezték a felszínt és a föld alatt felépítettek egy kiállítást a bécsi zsidók középkori történetéről, mellette, ugyancsak a föld alatt, a zsinagóga maradványainak rekonstrukciójával. A gyér leletanyagot az osztrák főváros jelentős látványossággá tudta tenni, s büszke arra, hogy megmutatja zsidó múltjának egy darabját. Az első, XIII–XIV. századi budai zsinagóga néhány újságriport után kimúlt az emlékezetből, az ásítás egyelőre publikálatlan.

Kis híján fél évszázaddal a feltárás után még mindig vissza van temetve Buda második zsinagógája is, a Babits Mihály bástyasétányon, a volt Zichy-

palota (Táncsics Mihály utca 23) háta mögött, az új Zsidó utcában, ahová a régi Zsidó utcából Zsigmond király (1387–1437) uralkodásának második felében települtek át a zsidók. A zsinagógát Horváth Lászlóné T. [Turjányi] Papp Melinda nyomravezető lelete után Zolnay László (1916–1985), Feuer Istvánné Tóth Rózsa (1928–1985), Gedai István tárták fel 1964/65-ben. Scheiber Sándor napokon át ott ült az ásatási gödör fölött, ő értelmezte az egyik pilléren látható, kissé enigmatikus héber betűket (שׁוֹ או שׁוֹׁ), azaz 1541, és egy másik feliratot, „80 éves” (בן פ, betű szerint: „80 leánya”), azaz a zsinagóga 1461-ben épült. Mátyás király korában! Amelyből bőséges írott forrásanyag áll rendelkezésünkre a budai zsidók helyzetéről. S Mátyás korának valóban párját ritkító emléke. A késő-gótikus épület a népes és gazdag budai zsidóság nagy zsinagógája volt az új Zsidó utcában, melyet ma Táncsics Mihály utcának neveznek. Buda török kézre kerülésekor (1541) a visszatérő vagy újonnan érkező askenázi zsidók azonnal ismét használatba vették. Az 1670-es években ez volt a nagyhírű Efraim ha-Kohén rabbi zsinagógája. Az 1686. évi ostrom során elpusztult. Az ostrom történetét és a zsidó lakosság fogásba hurcolását Schulhof Izsák írta meg, az emlékirat (*Megillat Ofen* / „Budai krónika”) Jólesz László (1916–2004) fordításában két kiadásban is megjelent. A beomló zsinagógában elpusztultak csontmaradványait Scheiber a Kozma utcában rituálisan eltemette (1965). A kiásott, helyenként 4 méter magas falakat homokkal töltötték fel, azóta nem sikerült elérni a zsinagóga helyreállítását. A harmadik budai zsinagóga, amely – erősen átépítve – napjainkig fennmaradt, a Táncsics Mihály utca 26, középkori épület, a XVII. században a törökországi szefárdi zsidók zsinagógája volt, ezt restaurálták és a BTM középkori zsidó történeti kiállítást tart fenn benne.

Három (!) zsinagóga a középkori Budán; a régi Zsidó utca a XIII–XIV. században; az új Zsidó utca, ahol a XV. századtól kezdve egészen 1686-ig éltek; a régészetileg egyelőre ismeretlen XVI–XVII. századi zsidóne-

gyed a Vízivárosban; továbbá a krisztinavárosi zsidó temető sírkövei a XI–II. századtól kezdődően; a Budáról 1526-ban elhurcolt zsidók nyomai Szalonikiben, Kavvalában, Konstantinápolyban, írott emlékek, török összeírások stb. bizonyítják: a közép- és korai-újkor Buda egyike volt az európai (askenázi) világ jelentős zsidó településeinek. Különlegessége volt, hogy Budán a nyugat-európai (askenázi) és a törökországi-balkáni (szefárdi) zsidó világ szorosan érintkezett egymással, mint ahogyan csak kevés helyen. Mindez nem pusztán múlt; jelen is – lehetne, ha a városképben, a történeti tudatban, de mindenekelőtt a zsidó hagyományban hangsúlyt kapna. A főváros két középkori Zsidó utcája, a város méreteihez képest: zsidónegyede iránt, Scheiber óta, a zsidó intézmények mai képviselői nem mutatnak érdeklődést, és csekélyenél is kevesebb

figyelmet fordít rájuk a városépítészet is. Érdemes megjegyezni, hogy a budai Várhegyen a zsidók jelenlétét és külön a két Zsidó utcát az Akadémia régészeti bizottmánya 1866-ban összesen négy emléktáblával jelölte meg. (Az emléktáblák történetét kikutatta és megírta B. Kaiser Anna a *Műemlékvédelem* 1978. évi kötetében.)

A török hódoltság után néhány zsidó család, a Kamara szolgálatában vagy engedéllyel, megtelepedhetett

**Az Országos
Rabbiképző
Intézet
díszterme**

**A Rumbach utcai
zsinagóga belső
tere 1895 körül**

Budán, de szüntelenül harcolniuk kellett a város polgáraival, akik próbálták kiszorítani az üzleti konkurrenciát. Ennek ellenére több ősi családnév egészen a XX. század közepéig nyomomon követhető a városban, ha egyik-másik magyarosítva is (Bürgl; Kepich / Keppisch / Kepes / Kepecs; Leyderstorffer / Leiterdorfer / Lajta; Schlesinger stb.).

A városfejlődés új terepe a XVIII. században már nem Buda volt: Pest, az Alföld és a Dél felé nyitott kereskedőváros. Pest az új rendben sokáig csak a négy országos vásár heteiben engedte be a zsidókat. Letelepdedési engedélyt legközelebb a Zichy birtokon kaptak, Óbudán, ahonnan naponta jártak be a hajóhídon át a városba. A tilalom lassan enyhült. A vásározók közül két fürgébb vállalkozó engedélyt kapott alkalmi kóser konyha nyitására a vásárok idején, lacikonyhát (*Garküche*) nyitottak, 1756-ban elnyerték a Károly-kaszárnya kantinjának bérletét, a vásártér egyik sarkában – a mai Deák térnek az Anker-ház felé eső részén – hely szerint is rögzült a zsidópiac. Rak-

tárt, éjszakai szállást az itt kezdődő majorsági utca elejének házaiban adtak nekik a városi polgárok. A megszerveződő zsidó község vezetői jó ideig a vendéglősök voltak: ők álltak szerződéses viszonyban a városi magisztrátussal.

Az *alt-neu* zsidónegyed kialakulásáról két fontos felismerést talán A *zsidó Budapest* fogalmazott meg először. Az egyik a helyszínt illeti. A pesti magisztrátus nem engedte sem a lutheránusoknak, sem a kálvinistáknak, hogy a városfalakon belül teret foglaljanak maguknak, templomot építsenek: az evangélikusok első pesti temploma a Deák téren áll (1811), a reformátusoké a Kálvin téren (1830). A XIX. század első felében, az 1840:XXIX. tc. előtt, a zsidók nem szerezhettek ingatlant, és akik – II. József rendelete óta (1783) – tartózkodási engedélyt kaptak a várostól, azok is csak a falakon kívül bérelhettek lakást: a majorsági negyedben pesti polgárok vagy arisztokraták adták bérbe nekik – lakásonként – házaikat. Hild, Pollack, más divatos építészek klasszicista vagy romantikus épülete-

it; ez az együttes ma – vagy már csak a félműltban – Budapest építészeti örökségének legértékesebb részéhez tartozik, ahogyan ezt Perczel Anna remek könyve (2007) részleteiben is feltárta. Pesten a zsidók a Király utca felső harmadában vetették meg a lábukat. A középkori mintától eltérően, nem a hatalmi központ közelében: a magisztrátus lehetőleg távol tartotta őket a városmagtól.

Nem kevésbé fontos volt beszélni az *alt-neu* zsidónegyed kisugárzási központ jellegéről. A *zsidó Budapest* használta először a „zsidó háromszög” kifejezést, értve ezen a három nagytemplom által kijelölt területet. Ezek a zsinagógák azonban már maguk is csak a XIX. század első felében kialakult zsidó központ projekciói voltak, városnegyednyi méretben. Első, bérelt imahelyiségük megnyitását (1795) követően a zsidók, nagyjából egy időben a lutheránus és kálvinista templomok építésével, a Király utcában több zsinagógát, imaszobát tartottak fenn. A város akkor legnagyobb lakóépületében, az 1936-ban lebontott Orczy-házban a lakások, éttermek, üzletek stb.

Az Orczy-ház

**Az Orczy-ház
a Károly körút felől.
Előtérben
az Orczy-kávéház**

mellett két zsinagóga volt, ezek utóda a Dohány (1859), amely az 1868/69. évi zsidó kongresszus után a „kongresszusi” vagy neológ hitközségé lett, a neológ hitközség konzervatívabb szárnya a Rumbachban kapott otthont (1872), s végül az orthodox hitközség is átköltözött az Orczy-házból a Kazinczyba (1912).

Ahogy a középkorban Buda volt, a XVIII. század második felében Óbuda, majd a század végétől kezdődően, Mose Münz (1750 k.–1831) óbudai rabbi kemény kezű, konzervatív-centralizáló fennhatósága alól szabadulva, Pest lett az egész ország zsidó életének központja. Már akkor, amikor még Pozsony volt a főváros. Annak ellenére is, hogy a zsidó közösségek az 1868/69. évi kongresszus előtti időben ragaszkodtak eredeti autonómiájukhoz. 1790 tavaszán Élija (Éliás) Rosenthal (1758–1833) tudós komáromi borkereskedő Budára hívta össze az országos gyűlést (*aszifa*), hogy megfogalmazza a zsidók kívánságait. Francia példa nyomán kérték az országgyűléstől, hogy terjessze ki az

emberi–polgári jogokat a zsidókra is. I. Ferenc budai koronázását (1792) a zsidók még az óbudai zsinagógában ünnepelték, de a költségeket az egész ország zsidósága fedezte. József főherceget, a későbbi nádort, királyi helytartóvá kinevezése alkalmából di-

adalkapuvál fogadták (1795), ugyanígy első feleségét, Alexandra Pavlova hercegnőt (1800). Harmadik felesége, Mária Ludovika tiszteletére a pesti zsidók Israel Wahrmann (1755–1826) háza előtt gyülekeztek, a rabbival együtt, zsoltárokat énekelve vonultak át a közeli zsinagógába, az Orczy-ház emeletére, az istentisztelet után zacskóból osztották a pénzt az Orczy-ház előtt összegyűlt tömegben, este 24 szegényt megvendégeltek, a község előkelő tagjai szolgálták ki őket. A napóleoni háborúk után a bécsi kongresszus magas résztvevői, I. Ferenc császár és magyar király (1792–1835), I. Sándor cár (1801–1825), III. Frigyes Vilmos porosz király (1797–1840), a kongresszus keretében ellátogattak Pestre is (1814. október 24–26). Az Orczy-ház előtt diadalkaput állítottak tiszteletükre, ezen három oszlop egy nagy földgömböt tartott, erre az osztrák, orosz és porosz címer-sasok árnyéka vetült. Héber, német és latin feliratok emlékeztek meg a nagy eseményről. A zsinagóga falait virággal és tapétákkal díszítették; erre az alkalomra lebontották a férfi és női helyek válaszfalát is. A Tóra-szekrény egyik oldalára három allegorikus alak képét helyezték, a bölcselő, földműves, táncoló ifjú a

Az Orczy-ház déli udvara, 1928

békét hirdette. A másik oldalon a három uralkodó arcképe függött. R. Wahrmann az egész ország zsidósága nevében nagy beszédet mondott a felségek tiszteletére; persze, a hálaadó istentiszteletet távollétükben tartották. Jellemzően minden szertartást, amely országos eseményekhez kapcsolódott, a neológ hitközség a Dohányban tartott: megemlékezés gr. Széchenyi Istvánról (1860), gr. Teleki Lászlóról (1861) stb. Az utolsó alkalom, amikor zsidók magyar államfő tiszteletére külön istentiszteletet tartottak, akkor már csak a budapesti zsidók, 1944. június 18 volt: Horthy Miklós kormányzó 76. születésnapja; a Hősök templomában Hevesi Ferenc (1898–1952) főrabbi mondott imát. A fővárosi példát a vidéki községek gettóba zárt vagy már Auschwitzba deportált zsidó népe nem követhette.

A Király utca környéke csak „régen” volt „új” zsidónegyed. A pesti zsidóság a várossal együtt növekedett: a gyorsan fejlődő fővárosban, azzal együtt gyarapodott lélekszámban, és szorgosan vett részt fejlesztésében, iparkodásáért viszonzásul remélve és elvárva a befogadást. Budapestet bizonyos mértékig éppen a zsidók igényei és lehetőségei fejlesztették, tették naggyá. Ha a Pesten élő zsidók száma gyorsabban nőtt, mint összességében a város lakossága, s végül elérte, mint említettem, a lakosság közel negyedrészét, ennek egyszerű oka van: a meggendett zsidó foglalkozások számára az egész XIX. században a főváros – és az ugyancsak nagyszámú zsidóságot befogadó néhány vidéki nagyváros – volt a központ, itt összpontosult a kereskedelem, részben az ipar, itt élt a legtöbb ember, akinek orvosra, ügyvédre volt szüksége. A zsidó lélekszám növekedése Pesten az egész ország növekedésének sajátosságait tükrözte. A középkori Zsidó utcának egy XIX. századi nagyvárosban pontosan megfelel a zsidónegyed elnevezés.

Nem téveszthet meg bennünket, hogy sem a Király utca környékén, sem az újabb zsidónegyedekben nem kizárólag zsidók éltek. A hagyományos életmód mellett magától értetődő volt, hogy a zsidók lehetőleg ott telepedjenek le, ahol már élnek zsidók, a rituális szokások könnyebbége, a szo-

lidaritás fenntartása végett, ez magyarázza, hogy az osztrák–magyar kiegyezés utáni évtizedekben az ország keleti részeiből felköltöző „galíciai” zsidók jobbra az alacsony szociális státusú Külső-Józsefvárosba tartottak, de tisztán zsidók által lakott utcák, a néhány *gheto*-t leszámítva, még a középkori városokban sem voltak, Pozsonyban sem, Budán sem. Ladányi János városszociológiai kutatásai kimutatták, hogy bár a szétköltözés megritkította Erzsébetváros zsidó népességét, az Erzsébetvárosban – más kerületekhez képest – még mindig jelentős arányú zsidó népesség lakik. A családtörténetek és életrajzok a város más részeiből is rendre ide vezetnek vissza.

A Király utca környéke demográfiai tekintetben kisugárzási központ volt a fővárosban: a lélekszámban gyarapodó zsidóság innen költözött szét a terjeszkedő nagyváros más részeibe, jellegzetesen szociális mintát rajzolva ki. A nagykereskedők már a XIX. század közepén a Király utca helyett a Lipótvárosban tartották üzletüket, lakásu-

kat. A kisiparos, kispolgári foglalkozásúak, az alsó-középosztály a Király utca mentén a Nagykörúton túlra húzódott ki. A szegényebbek a Külső-Józsefváros szegényes részeiben találtak megélhetést. A Rabbiképző, a Belső-Józsefvárosban, a mágánegyed peremén, az országgyűlés és a király kiűtendő gesztusát jelezte (1877). A Buda előkelő részeibe kiköltöző zsidók az új arisztokráciát jelentették. Az Új-Lipótváros az 1930-as években, Pesten addig ismeretlen modern lakóépületeivel, polgári, értelmiségi zsidónegyeddé fejlődött. A XIII. kerületben, ahol ma a legnagyobb arányú a zsidó lakosság, az iparos és ipari vállalkozás lehetőségeinek vonzereje hatott. Mindezek mellett az országos zsidó intézmények megmaradtak az Erzsébetvárosban, ott vannak ma is. Az *alt-neu* zsidónegyed, a Belső-Erzsébetváros ugyanazt jelenti – történeti szempontból – a budapesti zsidóság számára, mint Esztergom, Visegrád vagy Székesfehérvár Magyarországnak: a történelmi fővárost.

SZÁNTÓ T. GÁBOR

zsidónegyed

*jaj nekünk ha kövekhez kötjük sorsunk
részünk csupán megszentelt földben lehet
a házakat lebontják a lakókat elűzik
helyükbe újakat telepítenek*

*jaj nekünk ha kövekhez kötjük sorsunk
nem lehet más otthonunk mint a szó
a házakat lebontják nyomuk se marad
de minden szöveg megtanulható*

*jaj nekünk ha kövekhez kötjük sorsunk
ha lerombolják semmink nem marad
de megállíthatatlan térben és időben
lerombolhatatlan birtokunk: a szavak*

*a házakat lebontják a telket eladják
nyoma se marad hogy valaha itt voltunk
csak a szó mi továbbadható
jaj nekünk ha kövekhez kötjük sorsunk*

GYÁNI GÁBOR

A zsidó avagy a zsidós Budapest

Mi újat mondhatunk vajon a modernkori magyar múlt egyik leggyakrabban ecsetelt kérdéséről? Vörös Károly máig érvényes módon határozta meg a „zsidó Budapest” és a „zsidós Budapest” számos érdemi vonását. Az elsőt illetően rámutatott, hogy az 1873-at követően a fővárosba áramló, majd ott tartósan gyökeret eresztő izraeliták társadalmi arculatát polgári jellegük adta. Hiszen a piaci szférában és a magasabb tanultságot követelő hivatásokban (az értelmiségben) foglaltak elsősorban helyet, a kispolgárságtól a középpolgárságon át a nagypolgárságig ívelő társadalmi rétegek kereteit teremtve meg, és részben vagy egészben annak a kereteit töltve ki ezáltal. A budapesti zsidók polgárosultsága régóta forgalomban lévő tantétel, amely gyakran a magyarországi zsidók egészéről alkotott képet is elhomályosítja. Hiszen a neológ (és pesti) zsidóság felől tekintve a magyarországi zsidók túlzottan egységes és kompakt társaságnak tűnnek, pontosan olyannak látszanak tehát, amilyenek az antiszemiták gondolják őket.

Vörös Károly arra is felhívja a figyelmet, hogy „a köztudatban a nagyvárosi polgári életmód (Magyarországon elsősorban a budapesti életmód) természetesen és törvényszerűen jelentkező egyes negatív elemei és kísérőjelenségei is sajátosan zsidó vonások” gyanánt rögzültek és hagyományozódtak. Így lett végül a zsidó Budapestből zsidós Budapest, minélfogva a polgárosodás és a zsidóság, mint egymást fedő kategóriák kerültek be a köztudatba. Ezzel pedig az antiszemitizmusba csomagolt Budapest-ellenesség, a főváros gyűlöletének is hangot adó antiszemitizmus lett a hazai magyar vá-

rosellenesség egyik legfőbb forrásává. Jóllehet, és ez írásom fő mondanivalója, a jelzett két történeti tapasztalat legalább oly mértékben mítosz, mint amennyire kétségbevonhatatlan valóság egyúttal. Kétségtelen mitizálás bújik meg ugyanis azon kijelentés hátterében, mely szerint a budapesti zsidó mint olyan testesíti meg a polgárt (tartozzék bár a kis-, a közép- vagy a nagypolgárság soraiba); nem más ez, mint a magyar zsidó imázs egyik felettébb jellemző „túlzása”. Azt is állítom továbbá, hogy a budapestiességnak, a polgáriasságnak a zsidó mivolttal való ily magától értetődő azonosítása nem mindenben felel meg a korabeli valóságos életnek. A társadalomtörténeti valóságot, úgy tűnik, az e valóságról kezdettől folyó diskurzus túlonról jó ismerete és kritikátlan elfogadása, és nem a diskurzus mögötti és alatti tényleges gyakorlatról megszerezhető tudás közvetíti az utókornak.

Nem kívánom kétségbe vonni a budapesti zsidók többségének polgári élethelyzetét, tisztán „polgári” foglalkozását, amely az elsőként idézett tétel kiindulópontja. Hiszen tökéletesen igaz, amit Vörös Károly, majd nyomában sokan mások állítanak, miszerint: „akár ipar, akár kereskedelem, akár értelmiségi szabadfoglalkozás: a budapesti társadalom sajátosan polgári elemeinek növekedésében [...] a zsidók járnak az élen.” Bár abból, hogy valaki valaminek az élen jár, nem feltétlenül

következik, hogy ő egyedül képviseli e minőséget. Az izraelita felekezeti népesség Budapesten a századfordulón a lakosság egyötödét, sőt utóbb közel a negyedét tette ki. Ehhez képest az imént emlegetett foglalkozásokban és státusokban megfigyelt 30 és 60 százalék közötti részesedésük nem is tűnik oly kiugróan magasnak, szemben az-
al, amikor – helytelenül és nem minden célszerűség nélkül – az ország népességén belüli arányukhoz viszonyítják ezeket a számadatokat (országosan ugyanis öt százalék volt népességbeli arányuk). Ami mármint magán a budapesti izraelita felekezeti népességen belüli társadalmi eloszlási arányokat illeti, két érzékeny és fontos mutató érdekelhet itt bennünket, a proletároknak és a tisztviselőknek a zsidó népességben elfoglalt helye és súlya; hiszen Budapesten nincsenek sem parasztok, sem mezei munkások.

A budapesti (a főváros környéki) ipari munkásságban valóban nincsenek jelen az izraeliták, a vállalkozók között vagy az egyes értelmiségi hivatásokban megfigyelt arányoknak megfelelően; ami teljességgel érthető. A gyáripari szakmunkások részben a Monarchia nyugati feléből ide érkező, részben a hazai kisiparból beáramló munkavállalókból rekrutálódtak. A zsidó egzisztenciák azonban nem lehettek a gyári szakmunka utánpótlásának potenciális forrásai, mivel a zsidó iparúzők nem azokban a szakmákban ténykedtek, ahol gyáriparosításra került sor. A segédmunkások ugyanakkor a paraszti és egyéb képzetlen, gyakran szlovák és más nemzetiségek köréből verbuválódtak. A zsidók ugyanakkor hagyományosan nem ahhoz a foglalkozási-jövedelmi csoporthoz tartoztak, ahonnan a képzetlen gyári munkaerő verbuválódott. Marad végül a kisipar, valamint a szolgáltató szektor, ahonnan nem is

hiányoznak az izraeliták. 1891-es adatokat említve ezúttal, a külön megnevezés nélküli napszámosok egytizede volt izraelita ekkor Budapesten, és ez a hétezer ember, eltartottakkal együtt, az akkoriban százezres budapesti izraelita vallású népesség korántsem elhanyagolható hányadát alkotta.

S mi a helyzet a tisztviselőkkel? Köztudott, hogy a közalkalmazottak, különösen az állami és városi köztisztviselők (a fogalmazói szak) körében feltűnően kevés az izraelita származású személy. Nem ez jellemző ugyanakkor a később magántisztviselőként megnevezett irodistákra, a kereskedelmi, ipari és banki tisztviselő alkalmazottakra. A gyáriparosodás kibontakozásával párhuzamosan 1890 és 1910 között megnégyszereződik a számuk, azaz: magántisztviselők alkotják – eltartott családtagjaikkal együtt – az ekkor már kétszázezres fővárosi izraelita vallású népességen belüli legnagyobb foglalkozási tömböt.

S mennyiben tipikus polgárok ők vajon, helyesebben: ha polgári egzisztenciának tekintjük a korabeli magántisztviselőket, hol határozható meg pontos helyük a fővárosi polgárságon belül? Bódy Zsombor vizsgálódásai arra vallanak, hogy a századelő magántisztviselői, melyek többsége Budapesten állt alkalmazásban, akik abszolút többsége állt izraelita felekezetűekből, az állami (önkormányzati) kistisztviselők (a X. és az az alatti fizetési osztályba soroltak), valamint a gyári szak- és előmunkások bére és jövedelme szerint kerestek. Ritkán mondhatott magának közülük bárki is tényleges és akár szolid (középosztályi) polgári egzisztenciát. E mellett szól továbbá iskolázottságuk alacsony foka, ami abból is eredt, hogy ezen a területen (a köz tisztviselőitől eltérően) semmiféle képzettségi előírás nem volt érvényben.

Mitől válhat(ott) mégis oly mértékben hihetővé a zsidók tisztán polgári társadalmi mibenlétének a kortársak által is fennhangon hirdetett tétele? Szekfű Gyula, hogy a diskurzus legalább egyik nevezetes képviselőjétől idézzünk, minden további nélkül képes volt leírni, hogy „ez aránylag kis-számú faj a kapitalizmusnak mégoly

rohamosan felcsigázott igényeit is [képes volt] kielégíteni és saját véreből való embert állítani minden helyre, hol üzleti ügyesség és lelemény kapitalista nyereséggel, profittal kecsegtetett”. Szekfű a Nyugatról importált, Werner Sombarttól kölcsönzött „tudományos” igazságot vélte tetten érni, amikor a hazai állapotokat diagnosztizálta. Többről van azonban szó holmi tudományos fejtegetésnél: a

közvélemény hangja szólalt meg általa az ellenforradalom hatalmi és szellemi berendezkedésének hektikus (antiszemizmussal telített) időszakában.

A korabeli közvélekedés pedig azon a nem vagy alig cáfolható mindennapi tapasztalaton alapult, hogy a zsidóságban számon tartott személyek túl gyakran töltenek be vállalkozói (menedzseri) és értelmiségi szerepeket; ráadásul különösen nagy tömegük él abban a városban, amelyik a kapitalizmus, a modernitás, az európaiság fő hazai fészke ez időben. Hiszen a századfordulón az izraelita népesség egy-negyede volt budapesti illetőségű, ugyanakkor az ország teljes népességének nagyjából öt százaléka lakott csupán a fővárosban.

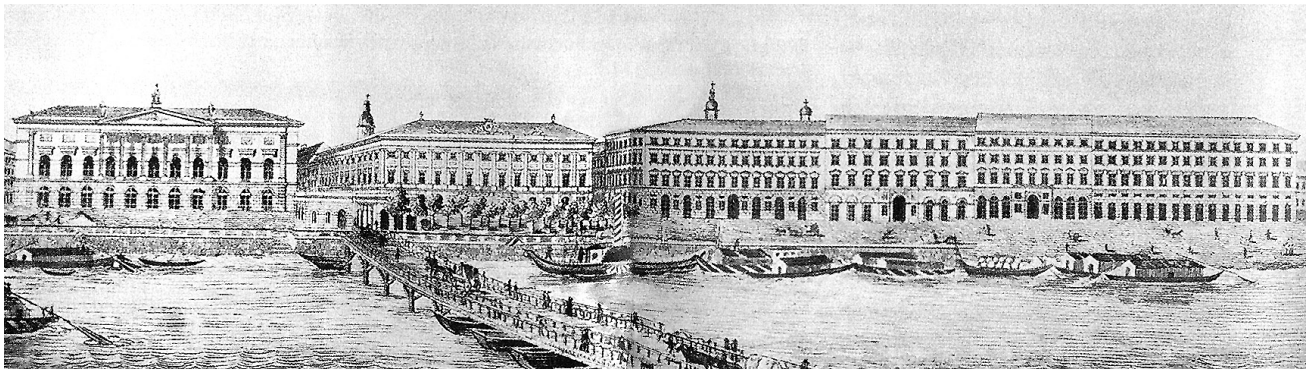
Az tehát ez esetben a döntő, hogy milyen tapasztalatokat szerzett vagy szerezhettek a kortársak a zsidókról, amely egyébként nem mindig és nem feltétlenül esett egybe az illető tényleges élethelyzetével és kivált nem az identitásával. A közösségi tapasztalatok így esetben nem ritka megtévesztő jellegéről Bibó István beszélt revelatív módon.

Az antiszemizmus szerinte gyakran abból fakad, hogy sajátos módon szerveződik össze a keresztények és a zsidók társadalmi élete, melynek során „ismétlődően és állandóan... a félrevezető tapasztalatokat szerzik egymásról”. Igazi tapasztalatokra tesznek ugyan szert eközben, ugyanakkor „e valószínű tapasztalat mellett egyiknek sincs igazi képe a másik egész valóságáról, mert úgy vannak társadalmilag egymás mellé szervezve, hogy egymásról szükségszerűen és tipikusan rosszat tapasztalnak: rosszat tapasztalnak akkor is, ha véletlenül a másik típus legjobb egyedeivel állnak szemben”.

Ha „ez aránylag kis-számú faj” (Szekfű) tőkés vagy ügyvéd képviselőivel kapcsolatban jut valaki valószínű, bizonyos tekintetben azonban félrevezető tapasztalatokhoz a „zsidót” illetően, a tőkés és az ügyvéd társadalmi szerepével szükségszerűen egybekapcsolódó tulajdonságok vetülnek ki, ruházódnak át „a faj”, tehát a zsidóként azonosított, ekként számon tartott egyének képzeletbeli közösségére. S végül az utóbbinak tulajdonított vélt vagy valószínű tulajdonságokból vezetik le a szóban forgó társadalmi szerepek megkívánta vagy az általuk csupán lehetővé tett egyéni viselkedést és habitust. Mi más indokolja egyébként, hogy zsidóságnak titulálják a profitszerzésre való törekvést, ami minden igazi tőkés vállalkozó és menedzser sajátja kell legyen; s mi egyéb indokolja, hogy a jogi paragrafusok útvesztőiben való fifikás eligazodást, amely minden jó ügyvéd *sine qua non*-ja, hamisítatlan zsidó, mert a talmudi gondolkodáson iskolázott ember mentalitásként gondolják el.

MITŐL ZSIDÓS BUDAPEST?

S itt jutunk el érvelésünk második pontjához, a zsidós Budapest imázsának a kérdéséhez. Mitől zsidós Budapest? Attól, hogy polgári. S mitől polgári Budapest? Attól, hogy lakói között túl sok a zsidó. S vajon ily mértékben képes valamely számbeli kisebbség rányomni a bélyegét a nagyvárosi közösség egészére? S ha igen,

vajh miért? A kérdésre adott válasz rendszerint így hangzik: azért, mert a társadalmi mobilitás kivételes befolyást biztosít a kisebbségnek ebben az irányban. „Előbb csak a középső rend idegen Budapesten. De aztán ez a középső rend meggazdagodik s bizonyos percentjében felső rend lesz belőle. Mire a megváltozott vidéki iskolai szellem megváltoztatja a tanult emberek felső rendjének is az arculatát egyetemen, irodalomban, művészetben, tudományban és sajtóban, már szinte kész helyzet fogadja a szellemi élet új hadseregét: a magyarul ismét idegenné lett Budapest nagyiparosainak, nagykereskedőinek, bankárainak közben kialakult álmagyar életstílusa” (Karácsony Sándor). A többség, és nemcsak a budapesti, hanem a teljes magyarországi szintű, az immár magyarként hivalkodó, magát e téren hovatovább mintaként kínál, holott „nagyobbik felében zsidó-sváb-nemzetközi városban” vélte meglegni a magyart; pedig Budapest, mint afféle „európai fertály”, álmagyar hely, „nem pedig saját magunk életgyökereinek és életfájának pompás, remek virága” (Karácsony Sándor).

A diskurzusnak ez a szinte már közhelyes toposza a nagyvárosellenesség attitűdjével fűzi szorosan össze a zsidó mint idegen képzetét. Teszi ezt nem utolsósorban azért, hogy az utóbbiból adódó vitathatatlan gondolati és érzelmi töltet által is tovább fokozhassa a nagyvárossal szembeni előítélet erejét és érzelmi hőfokát. Azért idegen tőlünk, mármint autentikus magyaroktól ezen „európai fertály”, szól a szentencia, mert a vitathatatlanul idegen zsidó szellem uralja a helyet (még ha nem minden zsidó lakik is Budapesten, amelynek ugyanakkor a számbeli kisebbsége rekrutálódik csupán

belőlük). A zsidóságnak a nagyváros összefércelt fogalma, amelyre könnyen épül majd politikai antiszemitizmus, ellen áll a racionális okfejtésnek, ahogy egyébként az előítéletekkel ez lenni szokott. Hiába maga a tény, hogy Budapest felső rendje is csak részben áll, úgymond zsidókból, mint ahogy persze a középosztály is legfeljebb egyes elemeiben azonosítható velük, ráadásul a politikai és nagyobb részt a szellemi elit zömében éppen nem izraelita felekezetű egyének halmaza, a legkevésbé sem mond mindez ellent a hely zsidós voltát illető makacs hitnek. Mindezen zavaró tényező retorikai eszközökkel megoldott cáfolatára szolgál az „elzsidósodás”, az „elzsidósodott”, a Horthy-kori politikai antiszemitizmus-szótárában pedig a „zsidóbérenc” kifejezéseknek, mint a valóság leírására hivatott nyelvi alakzatoknak a mind sűrű hangoztatása. A helyzetet a visszajáról tekintve, az elzsidósodott kifejezés használata impliciten arra utal, hogy a zsidó szintű átalakul; ahhoz ugyanis, hogy valamiképpen hasonulhasson a másikkhoz, a törzsökös magyarhoz, részben legalább le kell vetkőznie saját eredendő idegenségét is. Hogyan gyakorolhatna máskülönben érdemi befolyást magyar partnerére, rábírva őt arra, hogy hozzá, az idegenhez váljon hasonlatossá. S ezzel máris az asszimiláció kérdésének a sűrűjében járunk.

A TÉNYLEGES TAPASZTALAT

Az asszimiláció kölcsönös alkalmazkodást, másképpen szólva, részleges önfelszámolást és az egymásba való átalakulás készségét s képességét feltételezi mindenkitől, aki részese az

Pest látképe egykori grafikán

interakciónak. Abban a vonatkozásban azonban, hogy ki asszimilálja a másikat (inkább), mindenki mást gondol az ügyről. Ez abból is fakad, hogy a mindennapi tapasztalatban a disszimiláció élménye felel meg leginkább e társadalmi aktusnak, ami a veszteség érzésével tölti el az érintetteket, és persze mindazokat, akik maguk nem választják az asszimilációt. Az ortodox és vidéki zsidó könnyen és sűrűn gondolja ilyenformán, hogy végzetesen elidegenedett tőle, ezzel együtt saját eredendő zsidó voltától a neológ és asszimiláns budapesti zsidó; a keresztény budapesti és kivált vidéki „magyar” pedig könnyen és sűrűn érezheti és vélheti úgy, hogy a magára „magyar mezt” öltő Budapest azáltal, hogy elzsidósodott, teljesen idegenné lett számára.

A társadalmi gyakorlat felől tekintve a tényleges tapasztalat nem vág teljesen egybe azzal, amit a „társadalmi imagináció” (Sarah Maza) keretében szokás e gyakorlatról tartani. Az életstílust kutatva könnyen belátható például, hogy a fogyasztás, az életstratégia (a gyerekek iskoláztatása) és mennyi más társadalmi gyakorlat budapesties, mondhatnánk „zsidós” mibenléte olyan általános integráló tényező, amely zsidót és keresztényt, németet és magyart kivétel nélkül egy bizonyos fajta társadalmi (polgári és nagyvárosi) életrendbe tagol be. Ez azonban egyáltalán nem érvényes Budapest eszméi és fizikai határain kívül, ott, ahol az élet fő szervező elve legkevésbé sem a nagyvárosi polgáriság (még ha nyomokban fellelhető is belőle valami). Ennek ellenére a gya-

korlati életvitelében egyébként „zsidós” budapesti nem zsidó is felléphet zsidós Budapestet kárhóztató szövegekkel, ami azonban pusztán ideológia, „takaró elképzelés”, ahogyan Mannheim az ideológia fogalmát meghatározta.

Azok számára ellenben, akik életvitelük nem a „zsidós” tapasztalatok szerint folyik, úgy dolgozható fel csupán Budapest idegensége, főként a tőle elválaszthatatlan magyar elemnek (nem zsidó lakóinak) hozzá idomuló saját-szerűsége, hogy a hely eredendő (megszüntethetetlen) idegenségből eredeztetik a jelenséget; ez a hely afféle Molochként szüntelenül felfalja a folyamatosan belé áradó, vele ellentétes nemzeti (magyar) elemet. Kívülről (vidékről és alulról) tekintve Budapest zsidósága ez okból több és más mint valamely ideológia, valóságos és teljes értékű tapasztalat lévén, amely a korabeli életformák egyidejű sokrétűségéből, nagy változatosságából, és úgyszólván történelminek tekinthető különbözőségeiből következik. Ennek az utóbbinak nem túl sok köze van ugyan a másságként tudatosított nagyvárosiasság önnön belső világához, de legalább hitelesen vall a másságot illető gondolati és érzelmi konstrukció ténybeli külső feltételeiről, az így és ekként megszólaló tapasztalat társadalmi gyakorlatban gyökerező valóságos okairól.

Hivatkozott irodalom:

Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Uő: Válogatott tanulmányok 1945–1949. Bp., 1986. 621-809.

Bódy Zsombor: Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890-1938. Bp., 2003.

Karácsony Sándor: A magyar Budapest. In: Uő: Ocsudó magyarság. Bp., 1942. 312–331.

Mannheim, Karl: Ideológia és utópia. Bp., 1996.

Maza, Sarah: The Myth of the French Bourgeoisie. An Essay on the Social Imaginary 1750-1850. Cambridge, Mass., 2003.

Szekfü Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Bp., 1940.

Vörös Károly: A budapesti zsidóság két forradalom között 1849–1918. In: Uő:

Hétköznapiak a polgári Magyarországon. Bp., 1997. 187–205.

SIPOS ANDRÁS

Zsidónegyed a régi Budapesten?

1936-ban lebontották a Károly körút és a Király utca sarkán terpeszkedő hatalmas kétemeletes, immár igen elhanyagolt állapotba jutott épület-monstrumot, az Orczy-házat, hogy a Belső-Erzsébetvárost átszelő tervezett „sugárút” kapujának szánt „Madách-házak” kerüljenek a helyére. Ekkor a zsidóság Pestre való betelepülésének legfontosabb emlékhelye tűnt el.

Mivel az 1780-as évekig zsidók nem lakhattak sem Pesten, sem Budán, itt – pl. Bécsből vagy Prágától eltérően – nem létezett olyan zárt, a környezettől egyértelműen elkülönített zsidó városrész, gettó, amely a későbbiekben a modern város zsidónegyedének magja lehetett volna. Óbudán viszont a 18. században az ország egyik legnagyobb és legmódosabb zsidó közössége alakult ki, annak köszönhetően, hogy a mezőváros földesurai, a Zichy grófok támogatták megtelepedésüket és kereskedelmi tevékenységüket. Innen tudtak bekapcsolódni a közeli Buda és Pest gazdasági életébe. Amikor II. József rendelkezései megnyitották számukra a szabad királyi városokat is, Buda vonzása már nem vetekedhetett az ország gazdasági és kulturális centrumává váló Pesttel. A szabad lakhelyválasztásukat lehetővé tevő 1840. évi törvény életbe léptéig a pesti tanács és a céhes polgárság minden eszközzel akadályozni igyekezett a beköltözést. 1840-ig a pesti zsidóság így túlnyomórészt – mai kifejezéssel élve – illegális bevándorlás útján gyarapodott.

A megkapaszkodáshoz, a városi hatóságok vegzátúráival szemben, komoly segítséget jelentett a központi

hatalom és egyes főnemesi családok támogatása. A báró Orczy család jó érzékkel építette ki bérházkomplexumát (melynek méreteit a régi Pesten csak a vele szemben álló Károly-kaszárnya múlta felül) azon a ponton, amely a legideálisabb volt a bérelhető lakást és üzlethelyiséget kereső zsidók számára. 1789 óta a mai Erzsébet tér helyén volt a város új vásártere, és ennek tözsomszedságában, a mai Deák tér és Madách tér közötti területen alakult ki a zsidók piaca. S nem utolsósorban innen nyílt a Király utca, a majorok, kertek, szőlők övezetéből fokozatosan bérházakkal benépesített városi tájjá váló külváros, a későbbi VI. és VII. kerületet is magában foglaló Terézváros főtengele.

Ez a gyorsan átalakuló, különösen az 1838. évi árvíz előtt rendezetlenül beépülő, nehezen ellenőrizhető külváros kínálkozott leginkább a Belvárosból és az attól északra kiépülő elegáns új városrészből, a Lipótvárosból ki-

Herzl Tivadar szülőháza

szoruló mindenféle rendű-rangú bevándorlók letelepedésére. Évtizedekig a *Judehof*nak is nevezett Orczy-ház volt a pesti zsidóság központja. Itt kaptak helyet a különböző rítusú zsinagógák, itt nyílt az első zsidó iskola, kávéháza volt az üzletkötések színhelye. Már csak vallási és közösségi teiről összpontosulása is arra indította a zsidókat, hogy ne nagyon költözzenek el az Orczy-ház tágabb környékéről. 1846-ban közel háromnegyed részük még mindig a Terézvárosban élt, közel negyedrészüket, főként befutott vagyonos képviselőket, már a Lipótvárosban.

TÉRFOGLALÁS, TÉRTEREMTÉS

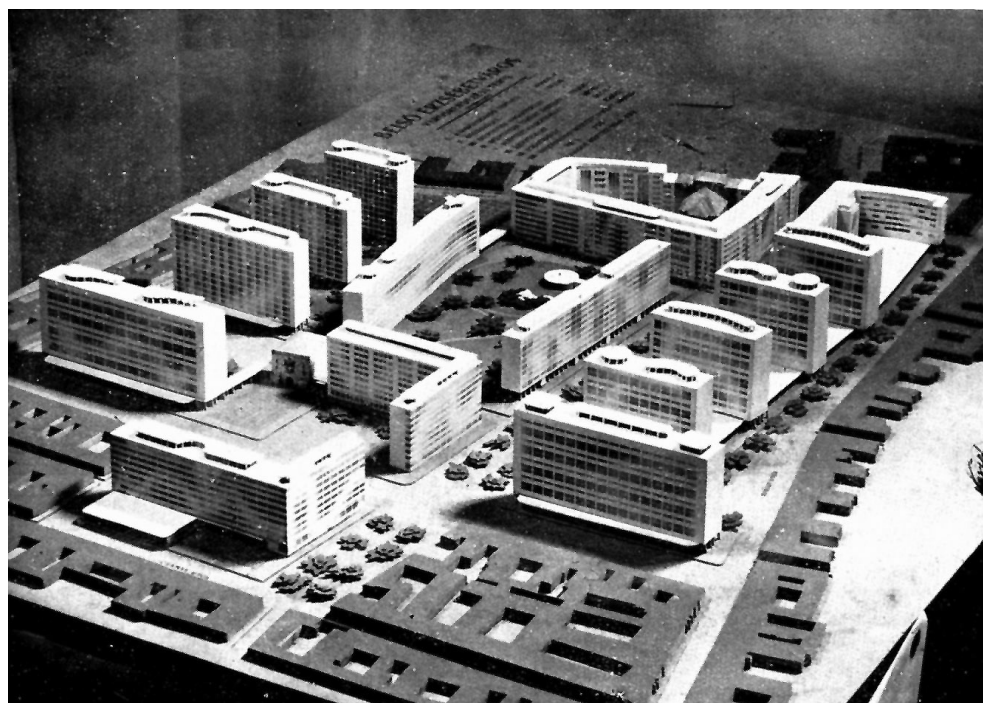
A 18. század végéig szinte homogén katolikus lakosságú városban a reformátusok és evangélikusok is a zsidósággal közel egy időben – ha nem is hozzájuk hasonló mértékben – kezdtek teret foglalni, s főtemplomaik a 19. század elején a lebontott városfal közelében, azon kívül épültek meg. A Dohány utcai (1859) majd a Rumbach

Sebestyén utcai (1872) zsinagógák – miközben a hagyományos zsidó városrészen belül kaptak helyet – egyben ezek sorába is beilleszkedtek. Impozáns, templomszerű megjelenésükkel azt is kifejezésre juttatták, hogy a zsidóság végképp ki kíván lépni a gettószerű létből, és városi térben is a többiekkel egyenrangú felekezeti ohajt megjeleníteni.

Ez azonban a zsidóság rohamos számszerű gyarapodása és erőteljes asszimilációja mellett is aránylag lassan vezetett a térségi szegregáció oldódásához. Ha egy pillantást vetünk

arra a kartogramra, amelyen a század vég kiváló statisztikusa, Kőrösi József ábrázolta az akkor már százezer főt meghaladó izraelita vallású népesség lakhelyeinek eloszlását 1891-ben, még ekkor is szembevetendő az Orczyháztól, mint központtól mintegy leigyező alakban kifelé terjeszkedő kép. A Király utca belső szakasza mentén, az Andrassy út – Székely Mihály utca – Kisdiófa utca – Dob utca – Károly körút által határolt területen élők kb. háromnegyede zsidó, de a VI–VII. kerületben a Nagymező és az Akácfa utca vonalán belül mindenütt többséget alkottak, éppúgy, mint a Teréz körút mentén és innen kifelé az Izabella utcáig, valamint a belső-Lipótvárosnak a Terézvárossal érintkező északi részén. E nagyjából egybefüggő területtel elkülönülve két jelentősebb „zsidónegyedet” találunk: Óbudán a Lajos utca környékén a hajdan kiemelkedő jelentőségű óbudai zsidó közösség továbbélése folytán, valamint Józsefvárosban, az Újvásár (Köztársaság) és a Teleki tér környezetében.

1920-ban az akkor már 213 ezer főnyi zsidóság több mint fele a

Az FKT terve Belső-Erzsébetváros átépítésére 1945-ben. (Forrás: Budapest, 1946/5. sz. 199. p.)

VI–VII. kerületben, zömmel ezek belső részein élt. A Nagykörúton belül az Andrásyút és a Wesselényi utca közötti sávban 60% körüli a zsidók aránya, kifelé a Szív utca – Rottenbiller utca vonaláig 45–50%, a VII. kerületben a Városliget – Aréna út vonaláig 40%. (Mindezek az adatok nem tartalmazzák a zsidó származású, de keresztény vallású lakosokat.) A 30 évvel korábbi állapothoz képest jól érzékelhetően csökkent az elkülönülés mértéke, a város számos olyan pontján telepedtek meg zsidók figyelemre méltó számban, melyeket azelőtt elkerültek. De a zsidóság ekkor is kitűnt a felekezetek közül erősen tömbszerű elhelyezkedésével. S az akkori állapot mind létszám, mind térbeli terjeszkedés szempontjából a csúcsot jelentette. Az izraelita felekezet létszáma 1941-re 184 ezerre csökkent, amiben a zsidóság természetes szaporulatának megszűnése (természetes fogyásba történt átfordulása) mellett, az antiszemitizmus erősödésével és intézményesülésével, mind nagyobb szerepet játszott az elvándorlás és a kikeresztelkedés. Ezzel összefüggésben a korábbi terjeszkedést egyfajta „összehúzóerő” tendencia váltotta fel. A két világháború között épült új, modern bérházas lakónegyedek is a felekezeti szegregáció erősödése irányában hatottak: míg Újlipótváros nagy számban tömörítette a zsidó magántisztviselő és értelmiségi réteget, addig Lágymányos a keresztény középosztály exkluzív lakónegyedévé vált.

TERÉZVÁROS, ERZSÉBTVÁROS

A budapesti zsidóság túlnyomó többsége tehát Pest belterületének egy többé-kevésbé összefüggő részén lakott, de ez jóval túlnyúlt a Belső-Erzsébetvároson és Terézváros hozzá csatlakozó sávján. A zsidóság nagyfokú szociális és kulturális tagoltságának megfelelően helyezkedett el ebben az övezetben. A magántisztviselők aránya a Lipótvárosban volt a legmagasabb, ahol a nagybankok, nagyvállalatok központjai és a gazdaságirányítás legfontosabb intézményei helyezkedtek el. Főként itt töm-

örültek a szabadpályás értelmiség befitott, vagyonos képviselői is. A gazdasági élet csúcslétszámához tartozók viszont legjellemzőbben az Andrásy út külső szakaszát övező villanegyedben éltek.

Teréz- és Erzsébetváros Nagykörúton belüli része elsősorban a kispolgárság világa volt. A terület igen rossz minőségű lakásállománya ellenére, a munkássághoz tartozó főbérlok aránya 1930-ban a terézvárosi részen alig ötödrészt, az erzsébetvárosi részen negyedrészre tett ki.

„Megszakítás nélkül következett egyik boltajtó a másik után, mindegyikben más portékát árultak, csak a

rosrészben, de közel hasonló mértékben az ipari foglalkozásúak is. Főként a lakossági szükségletekre termelő kisipar és szolgáltatóipar képviselői összpontosultak itt. S itt volt a vendéglátóipar, benne a sajátos pesti kávéházi kultúra egyik központja, ebben a közegben találtak háttérrel a nagyvárosi tömegkultúra és szórakozás új formái. A századfordulón az Erzsébet körút mentén alakult ki Budapest modern sajtónegyede.

Budapesten az egyértelműen zsidó többségű városrészek, a zsidó szakra- és kulturális helyek kivételes sűrűsödési pontjai sem valamiféle zárt, befelé forduló zsidó élet, hanem a má-

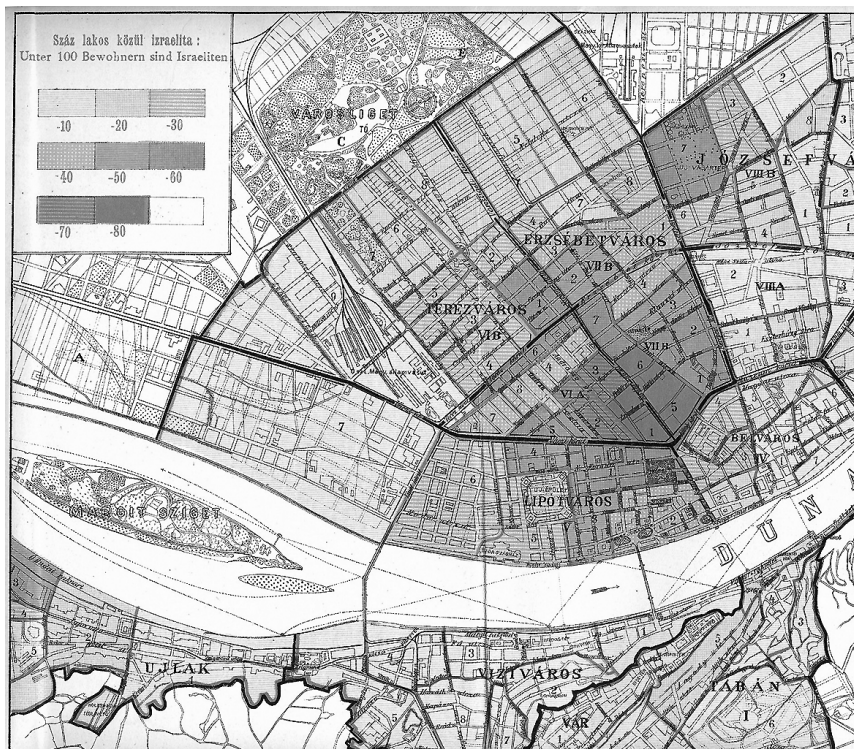
Megmarad?
Udvar a zsidónegyedben

boltsok voltak egyformák, akik ernyős puha sapkáikban itt jöttek a világra, és itt öregedtek meg. És az omnibusz úgy haladt ebben a zürzavaros, látszólag fejvesztett utcában, mintha nem is törődne az emberekkel, akik keresztül-kasul máskáltak az úton, átbeszélgettek egyik oldalról a másikra, terheket, cipeltek, kocsikat igazgattak, gyerekeket vezettek, serénykedtek, mintha ez a nap volna az utolsó, amikor a Király utcában vásárolnak” – szól Krúdy Gyula látomása a negyed „főutcájáról” Boldogult úrfikoromban című regényében.

Nemcsak a kereskedő népesség volt erősen felülreprezentált ebben a vá-

sokkal való keveredés és intenzív együttélés színterei voltak. Ismeretes, hogy a vészorkszakban sem volt magától értetődő logikus döntés a „zsidó” és „keresztény” élettel teljes elkülönítést célul kitűző hatalom számára, hogy itt gettót létesítsen. Az elkülönítést 1944 júniusában, a fővárosban az egyes lakóházak szintjén kísérelték meg véghezvinni (sárga csillagos házak), s ennek során állandóan abba ütözködtek, hogy a keveredés a házakon belül is igen erőteljes, zsidók és nem-zsidók mindennapi élete ezer szállal fonódik össze. Végül csak 1944. november végén, már az ostromra készülve határozta el a Szálasi-kormány zárt gettó létesítését. A gettó „főtere”, a Klauzál tér lakóinak „csak” 46%-a volt zsidó 1941-ben.

A 20. század első felében a várospolitikai és várostervezési diskurzusban

Belső-Erzsébetváros általában úgy jelent meg, mint amely városrész a városmagot övező bérházas övezet általános bajait a legintenzívebben koncentrálja. A városrészt átvágó új sugárút (hivatalos formában először 1900-ban felmerült és azóta formálódó) terve mellett így érvelt Kaffka Péter, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa egyik legmodernebb felfogású tervezője: „Vannak a városok életében olyan feladatok is, mikor egy-egy régi elmérgesedett betegségnél a városrendezőnek operálókést kell a kezébe venni. Operálás volt az előbb említett két hatalmas munka is, a Nagy-körút és az Andrássy út. Belevágott a rendező keze áldozatok és küzdelmek árán a sejtekként összetapadó telkek közé, s kiharcolta az utat, ahol a jobb jövőbe érző operáló kéz nyomán a vállalkozási kedv új lüktető vérkeringésbe kezdhetett.”

„SPEKULÁCIÓK SZÖRNYSZÜLÖTTJE”

Kevesen vonták kétségbe, hogy Belső-Erzsébetvárosnak szüksége van „operációra”, inkább ennek módját vitatták. A főváros 1940-ben elfogadott városfejlesztési programja hangsúlyozta a belső városrészek fellazításának szükségességét, de ezt

A zsidó vallásúak lakóhelyeinek eloszlása Budapesten 1891-ben. (Forrás: Körösi József – Thirring Gusztáv: Budapest Fővárosa az 1891-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. 2. kötet.)

leginkább telkenkénti átépítéssel, a lakóházak hátsó és oldalsó szárnyainak kibontásával, a tömbbelsőiben egybenyitott tág udvarok kialakításával képzelte el, s szükségesnek tartotta, hogy a befektetőket adókedvezményekkel, építési hitelek juttatásával ösztönözzék erre – a megújításra nem hajlandó, vagy nem képes tulajdonosokkal szemben viszont szankciókra, végső esetben kisajátításra is legyen lehetőség.

1945-ben Fischer József, a szocialisztikus értékekkel, társadalomformáló ambíciókkal telített funkcionista építészet egyik hazai élharcosa, régi szociáldemokrata került a Fővárosi Közmunkák Tanácsának élére. A körülötte tömörülő tömörülő építészcsapat tagjai úgy érezték, hogy a háborús katasztrófa eltakarította az útból mind a fizikai, mind a társadalmi akadályokat az „új építészet” környe-

zet- és társadalomformáló ígéretei beváltásának útjából. Romba dőltek az elavult városrészek, és összeomlott az a hatalmi rendszer, amelyben a telek- és háztulajdonosok szerzett jogai, profitérdekei rendre erősebbnek bizonyultak, mint a közérdek. A belső városrészek megújítását a magántőke ösztönzése helyett erőteljes hatósági beavatkozás révén, tömbönkénti gyökeres átépítéssel vélték megoldhatónak. Az erre vonatkozó ideális elképzelés demonstrációjaként 1945 végén kidolgozták a Rumbach Sebestyén utca–Király utca–Kisdíófa utca–Klauzál tér–Wesselényi utca közötti területnek (az ún. történelmi zsidónegyed jelentős részének) a rendezési tervét. Itt igazi tabula rasát akartak teremteni, a Rumbach Sebestyén és a Kazinczy utcai zsinagógák kivételével mindent lebontottak volna – kizárólag a „spekuláció szörnyszülöttjét” látva a negyedben –, s modern 8–10 emeletes sávházakkal építették volna be. A beépített terület 60%-ról 20%-ra való csökkentése mellett közel másfélszeresére nőtt volna az elhelyezhető lakosság. A tervezett Madách sugárút keresztezésmentes főútvonalként szelte volna át a negyedet, ide és a határoló útvonalakra vezették volna a forgalmat. A terület szélén, a forgalmi utak mentén üvegbetonnal fedett sétányokkal, földszintes részekben és ezek teraszain, élénk kirakatos üzleti életet képzeltek el, míg a főtömb belseje csendes lakóutak és parkok világa lett volna.

Az 1950 utáni szocialista várospolitikai elvileg szintén a kapitalista múlt eltörlendő örökségének tekintette a régi bérházállományt, de miután a lakások számának szaporítását tekintették mindent maga alá rendelő feladatnak, elsősorban a zöldmezősen vagy alacsony szanálási aránnyal beépíthető területekre terelték a nagy volumenű lakásépítést. Belső-Erzsébetváros városrész-léptékű rehabilitációja így egyre halasztódott, leromlása fokozódott. A régi városszövetet lényegében érintetlenül őrizve érte meg a rendszerváltozást.

A szerző várostörténész, főlevéltáros (Budapest Főváros Levéltára)

PERCZEL ANNA

Budapest hagyományos zsidónegyede építészeti–művészettörténeti szemmel

A régi pesti zsidónegyed utcáin sétálva még a felületes szemlélőnek is feltűnik a negyed különleges hangulata, az utcák, épületek változatosága, a kiemelkedő építészeti értéket képviselő épületek nagy száma és a zsinagógák kelet varázsát idéző látványa.

A 18. században még szabályozás nélkül kialakult organikus utca- és telekszerkezet már önmagában is különlegessé teszi ezt a városrészt. A belső utcákat sok helyen még ma is összefüggően a XIX század első felének klasszicista-romantikus lakóházai határozzák meg.

A 19. század során itt alakult ki az a jellegzetes pesti kereskedő negyed, mely a század végére már az egyik legnagyobb európai zsidó közösség lakóhelye lett. A zsidónegyed egyediségét és jelentőségét a változatos, törtvonaltú utcák, a 19. századi lakóházak összefüggő jelenléte és a zsinagógák keleties varázsa mellett, az átjáróházak szövevénye, a szecessziós építészet kiemelkedő alkotásai, és mindezek keveredése adja. A ma még összefüggőnek nevezhető építészeti – kulturális együttes Európában egyedülálló. Nem véletlen, hogy 2002 óta „Régi pesti zsidónegyed” néven a világörökség része lett és 2004 óta Műemléki Jelentőségű Terület. Az épületek közel fele itt műemlék.

Már az indulásnál a Dohány utcai zsinagóga (1859, Ludwig Förster) keletet idéző romantikus látványa fogad, valóságos és egyben szimbolikus kaput nyitva a zsidónegyed belseje felé. Továbbhaladva, ez a keleties jelleg ismétlődik az Alhambrára emlékeztető Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga (1872, Otto Wagner) kialakításánál, majd a Kazinczy utcai szecessziós zsinagóga épületegyüttesénél is (1913, Löffler Sándor és Béla). Modernebb változatban ezzel találkozunk a Wesselényi utcai art-deco stílusú Hősök temploma és Hősök kertje (1930.-31, Faragó Ferenc és Vágó József) esetében, Babilonra vagy talán Jeruzsálemre emlékeztetve. A három eltérő valláságazatot képviselő zsinagóga, mely a városrészben egy képzeletbeli háromszög mentén helyezkedik el, külön-külön, de együttesen is kiemelkedő építészeti alkotás és egyedülálló Európában. Az iszlám építészetből merített keleties jelleg ezt megelőzően egyáltalán nem volt jellemző a magyaror-

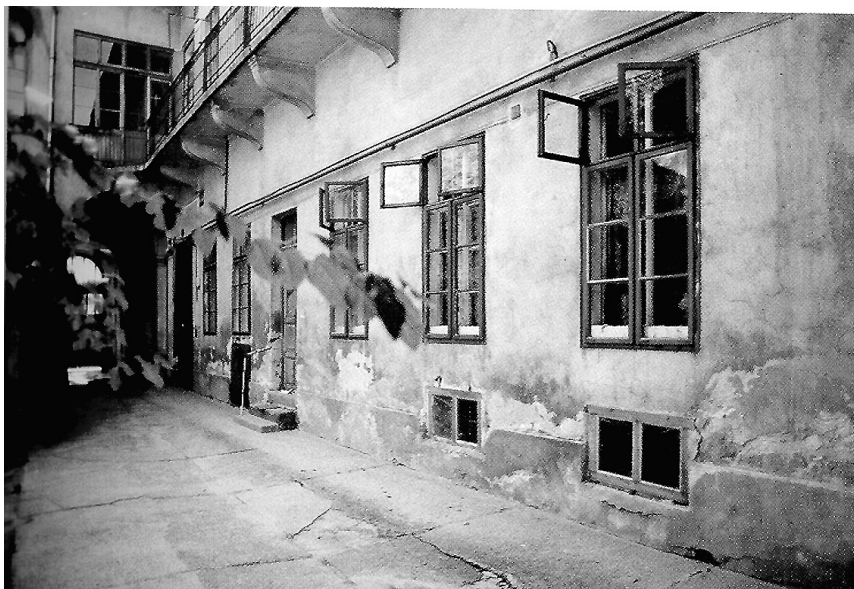
szági zsinagóga építészetre. A zsidónegyeden kívül pedig Budapest egyetlen másik negyedében sem vált jellemzővé. Bár Ludwig Förster révén Bécsben jelent meg először, ott nem volt folytatása. Itt a 19. század közepétől egészen a 20. század közepéig meghatározó maradt.

A lakó- és bérházakat egyenként szemlélve ugyanakkor olyan érzése is támadhat a felületes szemlélőnek, hogy ez a negyed a pesti negyedek többségéhez hasonló, hiszen a bérházak és bérpaloták egy része ott is jellemző lehetne.

Azonban az egykori kertek felé vezető utak vonalát és parcellaosztását őrző utcák, tömbök, telkek itt sokkal szabálytalanabbak, változatosabbak.

Az utcák helyenként igen keskenyek, törtvonaltúak és bár a 18. század során az akkor még beépítetlen kertnegyed parcellái felé vezető utakból alakultak, olykor középkort idézők. Az eltolt, vagy T alakú utcatalálkozások révén gyakori a váratlanul felbukkanó városképi élmény. Az egymás mellett élő építészeti korszakok miatt változatos az épületek magassága, stílusa, jellege. Különlegesebbek, összetettebbek a belső terek és térkapcsolatok is.

Pest történelmi városrészeivel ellentétben itt ritkább a szűk, sötét, zárt udvaros bérház, ellenben sok a tágas udvar, az olykor igen mély telkek miatt a két-, sőt háromudvaros megoldás. A korai házaknál gyakori a kert, a historizáló lakóházaknál a lodzsás, olaszos megoldás. A szecessziós bérházak egytől-egyig izgalmasak, különlegesek. Ez nem véletlen, hiszen mind-egyiket a kor legjelentősebb építészei

**Körfolyosós házak
a zsidónegyedben**

terveztek. Itt külön is meg kell említeni a zsidónegyed egykori két büszkeségét a Gozsdu udvart és a Hungária fürdőt: az egyiket azonban nemrég halott „plázává” alakították, a másiknak csak kulisszaszerű homlokzati fala maradt.

A zsidónegyedben minden épület – még a legeldugottabb mellékutcákban is – a földszinten üzlethelyiségekkel épült. A kereskedelmi élet nem csupán egy utcára összpontosult, mint a város más részein. A kereskedelem a zsidónegyed minden utcáját átszötte. Igazi pezsgő zsidó-kereskedő negyed alakult itt ki a 19. század kezdetétől és ezt építészeti adottságai – ahol ezt még nem tették tönkre – ma is tükrözik.

Ehhez járul hozzá az az egyedülálló adottság, amit az átjáróházak és átjárók szövevénye jelent. Ez a Belvároson kívül egyedül a zsidó-kereskedő negyedben vált jellemzővé, de itt sokkal meghatározóbb, át- meg átszötte és részben ma is átszövi a főútvonalak mögötti területeket. Az átjáróházak hálózata részben az itteni felfokozott üzleti élet miatt alakult ki, de talán még fontosabb volt ennél, hogy a zavartalanabb és gyorsabb eljutást szolgálta a zsinagógákhoz.

Jellemző a korai épületek nagy száma és együttes jelenléte: a pesti oldalon, a Belvároson kívül itt található a legtöbb 1810 és 1875 között épült lakóház. E többnyire egy-, két- és háromemeletes házak révén a negyedben a XIX. századi klasszicista Pest hangulata őrződött meg. Többségük a Király utca mentén, a Dob utca első szakaszán, a Klauzál tér északi és keleti oldalán, a Káldy Gyula és a Vasvári Pál utcában valamint a Rumbach Sebestyén utca, Síp utca, Kazinczy utca, Klauzál utca, Akácfa utca egy-egy részén található, de a Csányi utca és Kisdiófa utca beépítését is a korai házak léptéke és hangulata határozza meg. A klasszicista, romantikus, korai historizáló házak szinte kivétel nélkül nagy belmagasságú, boltozatos pincével és elegáns földszinti terekkel, az utcai fronton nagy terű, reprezentatív lakásokkal épültek, az udvar vagy kert

felé nyíló lakások napfényesek, kisvárosias nyugalmat nyújtanak.

Miután a 19. század során itt alakult ki a főváros egyetlen zsidó-kereskedő negyede, több olyan lakóháztípus is fellelhető, mely máshol egyáltalán nem, vagy csak ritkán fordul elő: ilyen az átjáróházak mellett a zsinagógával egybeépült lakóház, a hajdani fürdők emlékeit őrző lakóház, a kisebb gyárral egybeépült, az üzletudvarral kialakított és a zsidó szimbólumokkal díszített lakóház.

A zsinagógával egybeépült lakóház két változata fordul itt elő: a tradicionálisabb, ahol az utca felé „falat” alkotó lakóház mögé rejtve áll az udvaron vagy a belső térben a zsinagóga (Rumbach Sebestyén utca, Vasvári Pál utca) és a modernebb, ahol a zsinagóga nincs elrejtve, a lakóház és a zsinagóga más-más utcára néz, átjáróház köti össze őket (Dob utca 35.–Kazinczy utca 37.). Az itt már nagyon korán felfedezett, a pesti oldalon egyedülálló gyógyforrások kihasználása és a zsidó vallás gyakorlásához elengedhetetlen rituális fürdő igénye létrehozta **a fürdővel egybeépült lakóházakat** (Kazinczy utca 16., Klauzál utca 8., Nyár utca 7.), ez Pesten egyedül ebben a negyedben jellemző. **A kisebb gyárral, műhellyel összeépült lakóház** nemcsak itt, hanem a VIII., a IX. kerületben és a Belváros déli részén is gyakori. Itt az a típusa a legelterjedtebb, ahol az utcai lakásban a tulajdonos és családja, az udvari szárnyakban az alkalmazottai laktak. Az udvar mélyén álló üzemi részt általában belső átjáró is összekötötte a lakóházzal. Ezekből a nagyon érdekes és jól használható épületekből pár éve még több is volt, mára alig maradt (Kazinczy utca 14., 41., 47., Csányi utca 3.). A zsidó-kereskedő negyed sajátossága – az átjáróházak szerényebb változataként – **a kereskedőház is**, ahol a teljes telek alapíncézett, az udvar felé is végig üzletportálok nyílnak, a kereskedelmi lehetőségeket a földszint fölött még a mezzaninszt is bővíti. Leggyakrabban a Király utca később épült bérházai között a Paulay Ede, a Dohány és a Wesselényi utcában lehet velük találkozni. Legszebb korai változata volt a 2002-ben lebontott Rumbach Sebestyén utca 8.

A *zsidó szimbólum mint díszítőelem* a lakóházakon elsősorban itt, a zsidó negyedben fedezhető fel. A magyaros és keleties motívumok alkalmazása mellett ez elsősorban a szecessziós épületek sajátja. Ebben a negyedben ugyanakkor egyes korai lakóházakon is fellelhető (Holló utca 4., Király utca 47.). A zsinagógával egybeépült lakóházakon kívül elsősorban a zsinagógák és a zsidó intézmények környékének házain látható zsidó szimbólum, például menóra (Síp utca 17., Dohány utca 22-24.), életfa-cédrus (Wesselényi utca 8., 10., 13.), szív (Síp utca 16-18.), bíbor-kék majolika (Dob utca 15., Rumbach Sebestyén utca 6.). Több épületet díszít keleties motívum: arabeszk, számrhátíves ablak, ajtónyílás, lodzsa (Dob utca 32., Akácfa utca 13., Kertész utca 20.). Érdekes lenne tudni, hogy a XX. század kezdetének zsidó származású építésszei, akik az említett bérházak tervezői voltak, ezeket az elemeket tudatosan használták-e. Az életfa vagy a szív motívum éppúgy lehet például a magyar népművészetből, mint zsidó hagyományból merített díszítő elem. A színek azonban nem csalhatnak. A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga arany-kék-bíborvörös színei egy az egyben köszönnek vissza a nem túl távoli, Román testvérek által tervezett

Sikeres felújítások

Rumbach Sebestyén utca 6. szám alatti sarokház külső és belső majolika díszítésein.

A történelmi emlékezés helyei, gettóhatár, gettófal: ezek a régi pesti zsidónegyed megrázó történelmi adottságai és egyben az emlékezés okán különleges értékei is. Az 1944 decemberében itt kialakított budapesti gettó utcái, házai az utolsó pillanatban megmenekültek a tervbe vett megsemmi-

sítéstől. Az idezsúfolt emberek nagy része is megmenekült a deportálástól, de közülük sokan itt haltak meg a szenvedésekkel teli hónapokban. Így az emlékezés emlékművei mellett itt minden épület, fal és kő is fontos emlékeztető.

Mindez azonban ma veszélyben van. Egyre gyorsabb ütemben bontják a negyed lakóházait, költöztetik el lakóit, változtatják meg az utcák jellegét. Az értékes régi épületek helyét kirívóan értéktelen és túlméretezett újak foglalják el, melyeket még több év elteltével sem töltenek meg lakók. Európa egyik legértékesebb, legérdekesebb zsidó-kereskedő negyedének helyén elértékteleződő, halott városrész van kialakulóban.

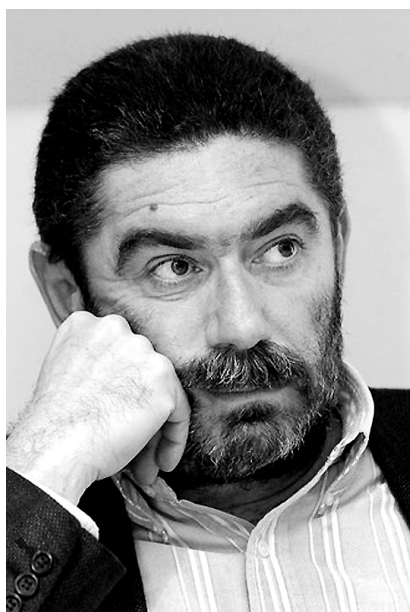
„Csodálkozom, hogy a zsidó szervezetek ennyire közömbösek a zsidónegyed iránt”

Beszélgetés Ladányi János városszociológussal, az Óvás egyesület tagjával

– Az Élet és Irodalomban megjelent cikkében* arról ír, hogy azok a budapesti zsidók, akik nem költöztek el a régi zsidónegyed (Király utca, Dob utca) környékéről, semmilyen mutató szerint nem „zsidóbak”, mint a távozást választók. Eszerint a ma is itt lakók csupán azért maradtak volna, mert nem volt módjuk magasabb státuszú városrészbe költözni?

– Nem feltétlenül. Közismert, hogy a budapesti zsidó népesség térbeli elhelyezkedése karakteresen eltér az összlakosságétól. Az eltérés nagy része azonban társadalmi státusszakkal (végzettség, foglalkozás, anyagi helyzet) magyarázható. Ha ezeket a tényezőket kiszűrjük, a különbség jelentős része eltűnik: így például magasabb státuszú zsidók hasonló arányban laknak Budán, mint magas státuszú nem zsidók. A fővárosi zsidók több mint egyharmada él itt.

Ám mindezek után is maradnak karakteres eltérések. Ilyen például a zsidó lakosság magas aránya az Újlipótvárosban. Az ugyanebben az időben, a városközponttól hasonló távolságra épült, hasonló státuszú – akkor Szent Imre-városnak nevezett – Lágymányoson arányuk sokkal alacsonyabb. Jött a háború, az államosítás, a Rákosi-korszak, 1956, a Kádár-korszak, a rendszerváltás – és ez a különbség alig változott. Ugyanez figyelhető meg a régi pesti zsidónegyed esetében is. A

budapesti zsidók csaknem egynegyede itt él még ma is. És ez az arány nem csökkent az utóbbi időben sem.

– A régi zsidónegyed a '70-es '80-as években meglehetősen lepusztult, alacsony státuszú negyed volt. Akik nem költöztek el, azokat vajon mi marasztalta?

– Az egyik ok nyilván a társadalmi státusz. Ugyanakkor, mint említettem, a zsidósághoz való kötődés mikéntje nem játszik lényeges szerepet az okok között. A maradók közt nem magasabb a hagyományt tartók és nem alacsonyabb a vegyes házasságban élők aránya. Egyébként az alacsonyabb státusz sem mindig igaz – legalábbis az általunk mért dimenziókban, mint például

az iskolai végzettség, beosztás, jövedelem. Annyi a különbség, hogy az itt élők idősebbek az átlagnál, de csak annyival, mint amennyivel a belső pesti kerületekben élő nem zsidók is öregebbek a budapesti átlagnépességnél. A jelenség tehát mindenképpen figyelmet érdemel. A magyarázat egy része roppant egyszerű: az ebben a negyedben élő zsidók gyerekei megöröklik a lakásokat. A mai húsz-harminc évesek generációjánál pedig megfigyelhető a visszatérés is – mindannak ellenére, amit itt 1944-ben történt.

– Nyilván részben azért térnek vissza, mert a negyed státusza ma emelkedőben van.

– De az még mindig magyarázatra szorul, hogy miért költöznek vissza nagyobb arányban zsidók, mint nem zsidók. „A hely szelleme” kétségtől fontos dolog. Továbbá, úgy vélem, szerepet játszik az is, hogy a zsidók körében nincs olyan idegenkedés a fővárosi pesti résztől, mint ahogy ez a – magasabb státuszú – nem zsidók körében megfigyelhető. Ha egy zsidó magasabb társadalmi státuszcsoporthoz kerül, nem akar azonnal elköltözni Pestről. Az adatok szerint viszont a felfelé mobil nem zsidók, ha egy módjuk van rá, elköltöznek Budára. Fontos az is, hogy státuszemelkedés esetén egy zsidó nem akar feltétlenül családi házba költözni.

– Az urbánus szellem megnyilvánulása.

– Igen. Paraszti vagy dzsentri ösökel rendelkező ember, ha teheti, azonnal családi házba „szalad”. Ha nem is falura, de a főváros körüli szuburbán körzetekbe.

– **Gyakran mondják erre a pesti városrészre, hogy nem is igazi zsidó negyed.**

– Az biztos, hogy a szó középkori, vagy kelet-európai értelmében nem az. Ez egy közép-európai város zsidó-negyede, ahol sokkal asszimilánsabb zsidó népesség élt, mint Kelet-Európában. Itt a házak túlnyomó részét nem zsidók építették, hiszen 1840 előtt nem is szerezhettek tulajdont. Itt a zsidó etnikai szegregáció klasszikus példája – lásd: New York – sem érvényesül, ahol a negyed közepén lakik legnagyobb arányban a legvallásosabb népesség és arányuk a centrumból kifelé haladva csökken. Pesten a zsidók jelentős részét elpusztították, megmaradt maga a negyed és ma ezt pusztítják, méghozzá szisztematikusan.

– **De akik „pusztítják”, azok maguk is gyakran zsidók.**

– Részben igen, részben nem. Épp a fenti két érvet szokták felhozni a negyed arculatát védő Óvás egyesülettel szemben: „ez nem is igazi zsidónegyed”, és „akik itt ma bontanak, azok maguk is zsidók”. Arról, hogy mi az „igazi” zsidónegyed már szóltam, és véleményem szerint az utóbbi felvetés sem jobb érv, mint amikor azt mondják, hogy a lágerekben a kápók is zsidók voltak. A pusztítás megengedhetetlen! Még a legszűkebben értelmezett gazdasági okokkal sem igazolható, hiszen a zsidónegyed egyedülálló turisztikai attrakció. Nyugat-Európából aligha jönne valaki Budapestre egyedül a Várnegyed kedvéért, mivel gótikus városrészt ott sokkal többet talál. De ilyen nagy kiterjedésű zsidónegyed, ahol még ma is élnek zsidók, ez Európában párját ritkítja.

– **Azért ez talán mégsem annyira izgalmas hely, mint a prágai zsidó-negyed.**

– Főként azért, mert mindent megtesznek, hogy ne is legyen az. Ám mindennek ellenére állandóan turistacsoportokat látunk itt, akik kerülgetik a kutyapíszkot és rácsodálkoznak a romokra, nem értve, hogy mi történik. Minden pusztítás ellenére olyan élet van itt, mint kevés más helyen a városban, és

„A ZSIDÓ VÁROS RÉSZ FOKOZATOSAN KITERJEDT”

Mint ez a korabeli statisztikai adatokból nyomon követhető, a budapesti zsidó népesség az 1873-as városegysítést megelőző korszakban még a pesti városfalon kívül, a Király utca két oldalán elhelyezkedő városrészben tömörült. Ez a „zsidó városrész” a későbbiekben foko-

zatosan kiterjedt a Terézváros és Erzsébetváros környező területeire, majd egy idő után a szomszédos Józsefvárosnak, sőt a Ferencvárosnak a Nagykörúton belüli részeire is. Ezzel párhuzamosan azonban megindult a magasabb státusú zsidók kiáramlása a hagyományos zsidó városrészből. A jobb módú zsidó lakosság egy része előbb a Lipótváros, később már az abból csápszerűen kinyúló, magas státusú területek irányába is törekedett, majd – inkább csak a harmincas évektől kezdve és viszonylag lassú ütemben – megindult a magas státusú zsidó népesség kiáramlása a budai kerületek felé. A holokauszt előtti korszak utolsó fejleménye az „új zsidó városrész”, az Újlipótváros felépülése és magasán kvalifikált zsidó népességgel való benépesülése volt.

A második világháború után fokozatosan átalakult a megfogatkozott számú fővárosi zsidó lakosság térbeni elhelyezkedésének mintája. Mindenekelőtt a hagyományos zsidó városrészben lakók arányának töretlen ütemű csökkenése érdemel említést. E népesség egyik, alacsonyabb státusú része az új lakótelepek, másik, magasabb státusú része pedig előbb Buda belső, majd egyre kijjebb eső, zöldövezeti területei felé áramlott. Ez a folyamat a rendszerváltás táján már átcsapott a főváros adminisztratív határain, és megindult a fiatalabb zsidó családoknak a szuburbán területek felé való kiáramlása is.

Összegezve az elmondottakat: megállapítható, hogy a budapesti zsidó népesség városrészek közötti megoszlását elemezve egyfelől egyértelműen kimutatható egy olyan, demográfiai és szociális különbségekkel nem magyarázható eltérés, amit indokoltnak tűnik etnikai alapú szegregációnak tekinteni. Másfelől viszont megállapítható az is, hogy a budapesti zsidó népesség térbeni eloszlása semmilyen általunk használt mutató vonatkozásában sem követi a szociális, kulturális vagy vallási értelemben a többségi társadalomtól élesen eltérő jellegzetességeket mutató etnikai kisebbségek lakóhelyi szegregációjának a legtöbb külföldi városból ismert mintáját...

** Ladányi János: Zsidóság, szegregáció – a budapesti zsidó népesség lakóhelyi szegregációjának alakulása (Élet és Irodalom 2002. december 27.)*

egy egészen újfajta kultúra bontakozik ki – ami persze más, mint e negyed hajdani kultúrája. Sajnos ezt nem nagyon támogatják, de mégis sokan szeretnek idejárni, főleg fiatalok. Ezért nagyon csodálkozom, hogy a különböző – valóságos és nem vallásos – zsidó szervezetek ennyire közömbösek az ügy iránt. Jóval nagyobb lenne az esély megállítani a rombolást – még ma is –, ha a zsidó szervezetek hallatnák a hangjukat.

A Mazsihisznek kétségkívül voltak olyan periódusai, amikor e téren aktívabbnak mutatkozott – Heisler András

elnöksége idején ez feltétlenül így volt. Talán aktívabb volt a Mazsihisz akkor is, amikor a Dohány utcai zsinagóga mellett épülő monstrumoknak próbált ellenszegülni. Ebben a hitközösség mostani vezetése elég határozott volt.*

– **Mi a helyzet, ha más országok hasonló jellegű negyedeit vizsgáljuk? A krakkói Kazimierz-ben is látunk szocreál építményeket.**

– Igen, de ez a rombolás ma már egyik helyen sem folytatódik. Különösen igaznak kellene ennek lenni az egyetlen olyan közép-európai zsidó ne-

gyedben, ahol még ma is élnek zsidók. További érv, amit az Óvás ellen, és a rombolások védelmében felhoznak, az, hogy a városvédelem ugyan szép dolog, de hát nincsen rá pénz. Csakhogy a hely hagyományait tiszteletben tartó felújításokat mindenhol jelentős mértékben a vállalkozói tőke végezte el.

– Néhány évvel ezelőtt Párizsban is hasonló civil mozgalom indult a Marais negyed régi házainak lebontása ellen. Annak mi lett az eredménye?

– A Marais rehabilitációja ötven évvel ezelőtt, még André Malraux kulturális miniszterségének idején kezdődött. A mozgalom egyébként nagyon sikeres volt, a Marais ma Párizs egyik legizgalmasabb negyede. Azok pedig, akik annak idején a Marais megmentésében részt vettek, ma rendkívül aktívak a pesti zsidó negyedért folytatott küzdelemben. Mondhatom azt is, hogy e téren a párizsi zsidó értelmiség aktívabb, mint a budapesti.

– Budán is van néhány olyan – pár háztömbre vagy utcára kiterjedő – terület, ahol a zsidók aránya sokkal magasabbnak tűnik, mint az átlag.

– Valóban vannak olyan tömörülések, ahol megfigyelhető ilyen vagy olyan népességcsoport kisléptékű tömörülése. A hatvanas években épült budai lakótelepek például akkor kimonodottan magas státuszúnak számítottak: öröklakásokat értékesítettek, igen kedvezményes kamattal. A káderkapcsolatok – persze nem csak zsidók esetében – nyilván segítettek az ilyen lakáshoz jutásban. Ha néhány háztömbre koncentrálnak mikrovizsgálatokat végzünk, akkor ilyen jelenségeket is találhatunk. Utcióra lebontva ilyen adatokat azonban nem szoktuk közölni, mert ez az ott élők személyiségi jogait sérti, biztonságérzetüket ronthatja. Sajnos ma egyre inkább indokolt az ilyen ügyekben óvatosnak lenni.

– A Kádár-rendszerben is voltak olyan folyamatok tehát, amelyek a zsidókat másként érintették.

– Nem zsidóként érintették őket másként, hanem magasabb státuszúként.

Gadó János

* Az építető Tordai Péter volt, a Mazsihisz korábbi elnöke, aki azóta részesedését eladta. (a szerk.)

„A lakópark egyik előnye sokat kritizált zártságában rejlik”

Cséfalvay Zoltánnal beszélget Tallián Miklós

– A nagyvárosokban jellemző a városrészek funkciók szerinti szétválása, a negyedek létrejötte. Budapesten ez kevésbé történt meg. Milyen okait látja ennek?

– Kétségtelen, hogy ma Nyugat-Európában az uralkodó trend a „regeneráció”, vagyis az elhanyagolt egykori iparterületek, lerobbant városrészek építészeti és társadalmi megújítása, javarészt magántőkések befektetéseivel. Ez a modell az 1980-as években a londoni dokknegyed – a Canary Warf – üzleti központtá való átalakításával indult el, mára pedig szinte általános jelenséggé vált Európa nyugat felén. Nálunk többek között a Westend City Center és a Millenáris követte ezt a modellt, de a folyamat még nem jutott el a karakteres városrészek kialakulásáig. Sajátos karakterű városnegyedek azonban spontán módon is létrejöhetnek az üzletek egymás mellé településéből fakadó gazdasági előnyök kihasználásával, mint például Budapesten a Falk Miksa utcában és környékén, ahol mára egy antik bútorboltokkal és galériákkal teletűzdelt negyed született. A fővárosi vezetés egyik nagy vétké éppen az, hogy csak tehetetlenül szemlélte, és nem segítette ezeket a folyamatokat.

– Egy nagyvárosban általában a fiatal, dinamikus korosztály tölti meg a belvárost, utána a családalapítással kezdenek kiköltözni az elővárosokba. Budapesten ez a mobilitás nincs meg, a belső kerü-

Cséfalvay Zoltán közgazdász, geográfus, urbanisztikai szakember az Andrássy Gyula Egyetem tanára, a Fidesz egyik gazdasági szakértője. Az Orbán-kormány alatt (2000-2002-ig) a Gazdasági Minisztérium helyettes államtitkára. Fontosabb művei: *Térképek a fejünkben. Budapest, 1990. Akadémiai Kiadó.*; *Globalizáció 1.0 Budapest, 2004. Nemzeti Tankönyvkiadó.*; *Globalizáció 2.0 Budapest, 2004. Nemzeti Tankönyvkiadó.*; *Kérdések Robin Hoodhoz, Budapest, 2006. Kairosz kiadó.*; *Kapuk, falak, sorompók. A lakóparkok világa. Budapest, 2008. Gondolat Kiadó* (ez utóbbi könyv megszületését az Autóker Holding Zrt. támogatta).

letek előregekedtek, a fiatalok kezdő lakásai pedig lakóparkokban vannak, a város szélén. Ön szerint jó-e ez így? Ha nem, mit lehet tenni?

– Egy amerikai polgár életében átlagosan hétszer cserél lakást és lakóhelyet, követve az életciklus szakaszait, hiszen más igénye van az egyedülálló fiatalnak, a gyermek nélküli házaspárnak, a kisgyermekes családnak, vagy a nyugdíjasnak. Ezzel szemben nálunk a lakás vagy a családi ház egy egész életre szóló nagyberuházás, az emberek többsége számára ez az élet legnagyobb anyagi teljesítménye, és ha valakinek sikerült ezt elérnie, akkor nem adja egykönnyen fel egy költözéssel. Ennek ellenére jól látható, hogy a főváros belső kerületei az utóbbi években újra költözési célponttá váltak. Ne feledjük: születésétől kezdve egészen a második világháborúig Budapest belvárosa nemcsak földrajzilag, de társadalmilag is a város központja volt. Itt laktak a tehetős rétegek, aminek nyomai még ma is láthatók a főúri palotákban és az előkelő bérházakban. Ezt a szerkezetet rombolta szét a negyven év szocializmus, előbb a kilakoltatásokkal, majd a terület teljes elhanyagolásával. Amikor tehát napjaikban a tehetősebb rétegek és a fiatalok újra felfedezik maguknak lakóhelyként is belvárost, akkor gyakorlatilag ehhez a régi modellhez térnek vissza. Ám van ennek egy nagy akadálya, a belső kerületek elviselhetetlen közlekedési állapota és légszennyezettsége. Amíg ennek kezelésére a főváros vezetése képtelen, addig ne is álmodjunk európai színvonalú belvárosról.

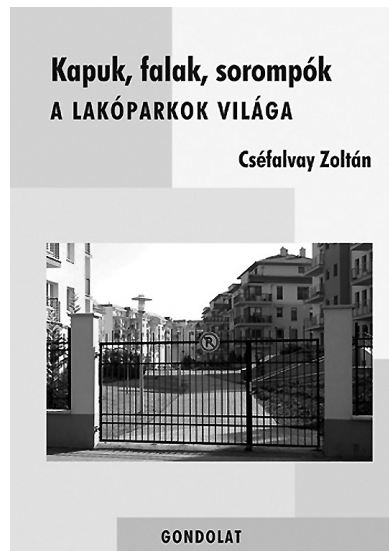
– Mit gondol, a budapesti lakóparkokban ki tudnak alakulni olyan mikroközösségek, mint egy külföldi elővárosban, vagy egy belvárosi, szórakozóhelyekkel és hasonlókkal bőven ellátott részen?

– Valódi közösségek kialakulása mindig nagyon hosszú folyamat és a hazai lakóparkok többsége alig néhány éves. Célszerű azonban elválasztani egymástól azokat a lakóparkokat, amelyek portaszolgálattal és őrző-védő biztonsági erővel zárkoznak el környezetüktől – a *Kapuk, falak, sorompók* című könyvemben több mint

hetven ilyen lakóparkot számláltam Budapesten – és azokat, amelyek belső terei mindenki előtt nyitottak. Az előbbieknél a közösségi javak, mint a zöld park, a fitness-terem vagy a kávézó, érthetően csak az ott lakókat szolgálják, míg az utóbbiaknál a lakópark előbb-utóbb a tágan vett városi élet szerves része lehet.

– Látja-e annak veszélyét, hogy a lakóparkok is befagynak, a lakók „ottragadnak”?

– Nem tartom igazán szerencsés kifejezésnek, hogy „ottragadnak”, hiszen, ha az ember valahol jól érzi magát, akkor miért ne élje le ott az életét. Másfelől, a lakópark nem egy „dögöltt” lakóosztály, mint amilyen például a panel lakótelep, ahonnan nem vezet tovább mobilitási út. A lakópark

egyik nagy előnye éppen a sokat kritizált zártágában rejlik, amivel garantálja, hogy az építés idején kialakított környezet tartósan fennmarad. Amikor tehát az emberek egy lakóparkban vesznek lakást, akkor egyúttal „bevásárolják” magukat egy olyan lakókörnyezetbe, amelynek állapota idővel nem romlik le, és ez természetesen megjelenik abban is, hogy a lakás viszonylag jól őrzi értékét. Ezért, ha valaki később más, szebb, jobb vagy nagyobb lakásba szeretne költözni, akkor a most megvásárolt lakóparki lakása e továbblépésre a jövőben is jó alapot ad.

– Mit gondol, mennyire egészséges szerkezetű a lakáspiac, nem túl sok a később esetleg lezuhanó áru kis lakás?

– A hazai lakáspiac teljesen torz, de nem azért, mert a fejlesztők azzá akarják tenni. Az ingatlanfejlesztők és a magánbefektetők azt építenek, amire kereslet van. A lakosság nagy részének pedig – főleg a fővárosban – csak kis alapterületű lakásra futja (erre is tetemes eladósodás árán), ezért aztán nagy számban épülnek viszonylag kicsi lakások. A probléma sokkal inkább az, hogy az állami lakáspolitikai az első lakás megszerzését támogatja, miközben a lakásmobilitáshoz, minőségi lakáscseréhez alig van segítség. Sőt, ennél is nagyobb gond, hogy az utóbbi időben az állami lakáspolitikai és támogatási rendszer gyakorlatilag megszűnt.

– A lakópark-beruházókat sokan démonizálják (adott esetben rasszista felhangokkal). Leszámítva ez utóbbit, jogos lehet a kritika? Az elhibázott beruházásokért mekkora felelősség terheli a közösség többi elemét, például az önkormányzatokat?

– A fővárosban eddig minden nagyobb fejlesztési hullám – az irodaház-építési, a bevásárlóközpont-fejlesztési, és a lakópark-építési hullám – a következő menetrendet követte: előbb a hazai kis- és középvállalkozók fedezték fel maguknak a piacot, majd amikor a hullám elérte a tömegtermelés szakaszát, megjelentek a tőkeerős külföldi befektetők. Kétségtelen, hogy e nagybefektetőkkel a hazai vállalkozók már csak ritkán állják a versenyt. Ám kétségtelen tény az is, hogy a hazai vállalkozók számára mindegyik hullámnál adott volt több mint félévnyi megerősödéshez. Sajnos többségük nem élt a lehetőséggel, inkább a gyors haszon elve, gyakran pedig a „csalás gyönyöre” vezette őket (gondoljunk csak a pilótajátékszerűen, a lakásvásárlók által előre hitelezett lakóparkok építésére az 1990-es években, amikor a fejlesztő egyszerűen eltűnt a vásárlók pénzével).

Természetesen a lakóparkok fejlesztése mindig a lakosság, az önkormányzat, és a beruházó által kirajzolódó, és nagyon eltérő érdekeket átfogó háromszögben zajlik. A helyi „öslakosok” többnyire szeretnék megőrizni a terület eredeti beépítését, az önkormányzat szeretne új adófizető lakoso-

kat letelepíteni úgy, hogy közben a szükséges infrastruktúra megteremtése ne kerüljön egy árva fillérjébe sem, a befektető pedig szeretne kis helyen sok lakást építeni, ezért cserébe a lakóparkokban némi közösségi szolgáltatást is nyújt. Ma ebben a háromszögben kétségtelenül a befektető a legerősebb láncszem, mert a civil társadalom még nagyon gyenge, míg az önkormányzatok állandó pénzhianyjal küszködnek. Okolhatjuk az önkormányzatokat egy-egy elhibázott lakóparki fejlesztés engedélyezéséért, de az igazi okokat máshol, az államnál találjuk, amely teljesen lerabolja az önkormányzatokat, és ezzel arra készíti őket, hogy feléljék, elkótyavetyéljék ingatlanvagyonukat.

– Elhibázott beruházásról szólva, mit gondol a zsidónegyed helyére épülő „belvárosi lakóparkról”?

– A zsidónegyed egy olyan felbecsülhetetlen, és ma szinte teljesen kihasználatlan érték Budapesten, amely egyedülálló építészeti és városfejlesztési csoda lehetne egész Európában. Ám az elmúlt két évtizedben a főváros vezetése egyszerűen képtelen volt megtalálni és eldönteni, hogy mit is kezdjen a negyeddel. A főváros által nyitva hagyott fejlesztéspolitikai vákuumba pedig beléptek a magánbefektetők, akik érthetően egy-egy fejlesztési projektben, és nem a negyed egészében gondolkodnak. Ám önmagában egy lakópark megépítése még nem biztos, hogy szétrombolja a negyedet, hiszen az új lakóknak is érdeke egy színvonalas, izgalmas, élhető lakókörnyezet.

– Lát-e lehetőséget a rehabilitáció olyan formájára, hogy a régi házakat nem lakásonként, hanem tömbként értékesíteni beruházóknak, akiknek (lakásméretekben és beosztásban is) az eredeti állapotok felé elmozdulva kellene a felújítást végrehajtani?

– Budapesten három évtizede több nekifutásban zajlik a tömb-rehabilitáció: az 1980-as években még állami finanszírozással a VII. kerületben, az 1990-es években közösségi és magántőkés forrásokból a Ferencvárosban, napjainkban pedig a Corvin Szegony épül főként magántőkés fejlesztésben. A gond sokkal inkább az, hogy a tömbszintű felújítás ritkán jut el a ne-

gyedek léptékéig, és ami ennél is nagyobb probléma, a fővárosnak itt sincs semmi elképzelése a megoldáshoz.

– Miért hiányzik a színvonalas kortárs építészet Budapestről? Miért nem épültek meg jó, kortárs házak az arra alkalmas helyszíneken?

– Ha valaki Budapesten sétál, láthatja: a századfordulón vagy a harmincas években épült lakóházak falán ma is olvasható a büszke felirat az építész nevével. Szintén látható, hogy Budapesten egyedülálló formagazdasággal épültek a lakóházak is, és mai fejjel szinte el sem tudjuk képzelni, milyen óriási építészeti és kézműves szakmai és képzési kultúra húzódnak meg ennek hátterében. Ezzel szemben napjainkban a neves építészek nem tolonganak a lakóparkok és a lakóházak tervezéséért, igaz a befektetők sem nagyon keresik őket. A lakások árában ugyanis – ismét a gyenge fizetőképesség miatt – nem tudják érvényesíteni a neves építész megbízásából fakadó felárat. Ezzel zárul is a kör: sem a la-

kászásárló, sem az építész, sem a befektető nem érdekelt abban, hogy színvonalas lakóépület szülessen.

– Mit lát Budapest legnagyobb problémájának?

– A főváros vezetése szemmel láthatóan nem tud mit kezdeni három nagy kihívással: a szuburbanizációval, a regenerációval és a Duna-part fejlesztésével. A zsúfolt, rossz levegőjű, lepusztult állagú Budapestről az elmúlt két évtizedben több mint kétszáz ezer ember menekült el a környező településekre. A középosztály ezzel a „néma forradalommal” lázadt a főváros vezetése ellen. Hasonlóan, a városvezetés nem tudja kezelni belső kerületek megújítását sem, hiszen a lakótömbök szinte véletlenszerű megújításából még nem születik élhető és egységes város. Végül, máig kihasználatlan Budapest kivételes adottsága, a Duna-part, amit sétányokkal, parkokkal, éttermekkel, kulturális létesítményekkel végre szervesen be kellene kapcsolni a fővárosiak mindennapi életébe.

Európai Zsidó Kultúra Napja

Zsidó- és más negyedek – avagy Budapest egykor és ma

a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület
és a Szombat folyóirat szervezésében

Szeptember 6. vasárnap

Kulturális barangolás a Salgótarjáni úti zsidó temetőben
(találkozás 13 órakor a temető bejáratánál, VIII. kerület, Salgótarjáni út 2.)
és a Terézvárosban (találkozás 17 órakor a volt Balettintézet előtt,
az Operaházzal szemben) Szegő Dóri és Deák Gábor vezetésével.

Szeptember 7. hétfő

Szombat Szalon, a folyóirat szeptemberi, Budapest-számának bemutatója
a Mumus kertben (VII. Dob utca 18.)

19 órakor kerekasztal-beszélgetés a város-rehabilitációról.

Meghívottak: Bojár Iván András művészettörténész,
Cselovszki Zoltán építész, Ladányi János szociológus,
A beszélgetést vezetik: Novák Attila, Gadó János.

20 órától felolvasás: Tóth Krisztina, Jánossy Lajos, Szántó T. Gábor.
Közreműködik: Vázsonyi János (szaxofon)

Az est végén kóser libazsíros kenyér és tepertő-kóstoló.

Belépőjegy: 600 Ft

Támogató:

Nem teljesen védtelen örökség

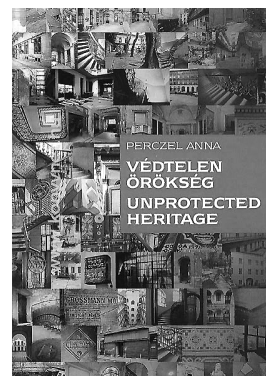
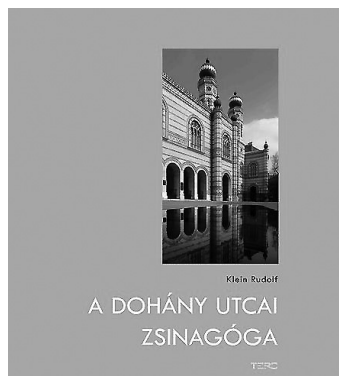
„Öntöttvasból, fából, téglából és terrakottából spontán íródott könyv” – írja Klein Rudolf újonnan megjelent, a Dohány utcai zsinagóga történetéről szóló könyvében. Ezt a metaforát kiterjeszthetjük a zsidónegyedre, és olvashatjuk könyvként a régi pesti zsidónegyed házait is. Végtelen számú történetet rejtnek a domborművek, az öntöttvas korlátok, a lodzsák és keramitburkolatok. Történeteket sejtet ezek hiánya is: az üres telkek, házhelyek, a múltat végképp eltörölő, vagy arra egy-egy szériagyártott vaskorlattal erőltlenül rezonálni próbáló új épületek.

1909. A helyszín a Király utca. A lépcsőházban bizonytalan léptekkel táromlyognak a pincéből kidobott, utolsó kártyások a fiáker felé, a kapuban kis híján nekiütköznek az emeleti imaszobába reggeli imára igyekvő hőszedeknek. Néhány házzal odébb, műterme ablakához ülve, a reggeli fényben Békei Jakab fényképész retusál. Intrikus cselédek sietnek a dolgukra: a Kazinczy utca sarkán elválnak, ki a Trenk-féle húsfüstöldébe, ki a tejsarnokba megy. Hordárok viszik a friss árut, kelengyékét, vásznakat az Aranygolyó nagyáruház raktárába. A pesti polgárok török kávé és Pesti Hírlap mellett vitatkoznak törzskávéházaikban, az Orczyban és a Herzlben. Mindjárt nyolc óra. Lassan vége a „hivatalnok-időnek” és kezdődik az „ügyvéd-idő” – ahogy Kosztolányi kategorizálja 1914-es, „Budapest, a Kávéváros” című írásában a közönséget.

2009. A helyszín a Király utca. Az utcán ingatlanügynök ácsorog. Pillanatnyi szabadidejében végiggondolja szövegét: „az eklektikus Pest ódon hangulata, a századforduló lehelete, a régi pesti zsidónegyed szíve, ahol a falak történeteket mesélnek. Mindez fiatalos környezetben, tágas, napfényes lakásokkal.” Egy ígéretes, holland vevőre vár. Az átjáróház előtt, egy taxiban a vevő halad el. Keresi a mély-

Klein Rudolf:
A Dohány utcai zsinagóga,
Terc kiadó, 2008

Perczel Anna:
Védtelen örökség,
Városháza Kiadó, 2008

garázt – az utcán nem talált parkolóhelyet. A forgalom teljesen beáll: árut pakolnak egy bútor üzletbe, a kirakatban egy dekoratőr narancssárga lámpabúrák alá régi nipelket pakol. Egy aktatáskás fiatalember próbál utat törni a kocsik között: Király udvar-beli garzonjából a Central Passage-beli irodájába siet. Útközben vesz pár részvényt telefonon, és néhányat elad. Két lehetséges pillanatkép, száz év különbséggel a pesti zsidónegyedből.

Perczel Anna könyve a régi pesti zsidónegyed lakóházairól nem csak ház- és építészettörténeti leírások gyűjteménye; az utcáról utcára haladó könyvben egy-egy ház átváltozásainak történetét átszövik híres és névtelen lakóinak történetei. A könyv igényes fényképanyaga, Lábass Endre majd minden házat illusztráló fotói által a könyv a városi séta élményét adja. Sőt, ez a séta teljesebb élményt nyújt, mint egy valódi, mert részben már lebontott épületeket kelt új életre: ilyen Skrek Lipót Dob utcai szalámigyára, mely gettókonyhaként is üzemelt, a mosóintézetnek, szabóműhelyeknek és a Krúdy által is emlegetett Ármin pincének helyet adó, Király utcai Dobler-bazár, vagy Fleischmann Lipót ezüstműves mester Holló utcai háza, műhelye és fémöntödéje. Ezek az épületek már csak történetekben élnek. A házak másik fele épp bontás előtt áll, és vannak olyan épületek is,

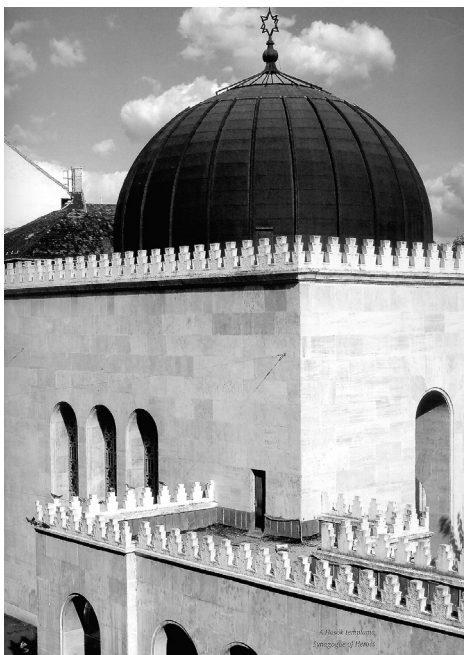
melyek – jórészt a civil fellépés hatására – az elmúlt néhány évben kaptak műemléki védettséget. A történeteket még átélhetőbbé teszik a homlokzatokról és házbelsőkről készült archív felvételek. Perczel Anna számára mindenekelőtt a veszély adta a legfőbb motivációt, hogy korábbi kutatásait, rehabilitációs terveit és építészeti tanulmányait felhasználva megírja a régi pesti zsidónegyed lakóházairól szóló, kétnyelvű könyvét. Ahogy írja: „A Károly körút–Andrássy út–Erzsébet körút–Rákóczi út határolta városnegyed alkotó közel 365 lakóépület közül könyvünkben csak megközelítőleg százat mutathatunk be. A válogatás fő szempontja ezért a fokozott veszélyeztetettség volt”. Egy olyan országban, ahol az őt megillető helyen kezelik, és óvják felbecsülhetetlen értékeiket, e könyv megírásának hátterében az informálás szándéka állna. A könyv a negyed rehabilitációjának lezárásaként jelenhetne meg; útikalauzként, mely eligazít a házak között, nyelvet ad e köztünk élő, néma óriásoknak, hogy beszéljenek mindarról, amit a múltból őriznek. A pesti zsidónegyed esetében mégis a veszélyeztetettség a főszerep. A könyv szerint a negyed területének közel 40%-ában került a régit leromboló új beépítés az elmúlt évtizedekben. Ez a hatalmas ismeretanyag talán áttekinthetőbb lenne, és még nagyobb hang-

súlyt kapna a veszély, ha a könyvben szisztematikusan jelölnék a lebontott, a közvetlenül bontás előtt álló, a veszélyeztetett és a műemléki védeltséget kapott épületeket, vagy a tartalomjegyzékben nem csak az utcák szerint, hanem az épületek sorsa szerint is lehetne keresni.

Perczel Anna könyvében az épületek között az is analógiát teremt, hogy a hozzájuk kapcsolódó színterek, mesterségek, sorsok legyenek bármily változékonyak, mégis egyfajta konok folytonosságot tükröznek: a korokkal változó funkciók, lakók, üzletek a ház életkorával változó életszakaszait jelentik meg. Eközben a ház alapkaraktere, tulajdonságai, erényei és hibái változatlanok, ez adja a folytonosság érzetét. Az állandóság az utcák szintjén is megjelenik, az egykori, városfalon kívüli kertnegyedre utaló utcanevek máig fennmaradtak: Kertész, Akácfa, Nagydiófa, Kisdiófa. Ezt az állhatatosságot látjuk a budapesti zsidóság történetében is: a családokat kettétörte ugyan a Holokauszt, legféléttetebb, családi hagyományokat jelképező tárgyaikat (a menórát, a mezüzét, a nagymama kelengyét, a fényképeket vagy a kuglófformát), történeteiket és traumáikat mégis generációkon át cipelik tovább. Ez a több szinten megjelenő rendíthetlenség adja a negyed számára azt a különös arculatot, melyre nem hatnak üzleti érdekek, szintterületi mutatók és bontási engedélyek.

Perczel Anna a kötet bevezetőjében felvázolja azokat a jegyeket, melyek a régi pesti zsidónegyedet a főváros negyedei között több szempontból is egyedülállóvá teszik. Ez az egyetlen lakónegyed, ahol az új beépítések ellenére is megmaradt a XVIII-XIX. századi organikus utca és telekszerkezet. Az itt kevésbé szabályozott városfejlődés miatt az utcák, tömbök, telekformák változatosak és szabálytalanok. Ennek köszönhető, hogy az egykorú épületek is egészen különböző karakterűek. E zsidó kereskedőnegyedként kialakult városrész szerepe a város vérkeringése szempontjából is egyedülálló volt, ezért létrejöttek sajátos, csak a zsidónegyedre jellemző lakóházípusok: a zsinagógával vagy rituális fürdővel egy-

beépült lakóházak, az üzemmel egybeépült és az üzletudvaros lakóházak, a zsidó szimbólumokkal díszített lakóházak és a mezzaninos, alápincézett kereskedőházak. Más városrészekkel ellentétben itt a XIX. századtól kezdve nyomon követhetőek a Pestet jellemző építészeti stílusváltások, és életforma változások is: korai klasszicizmus, ro-

Hősök temploma

mantika, historizmus, szecesszió, art deco és bauhaus.

A közelmúltban egy másik könyv is megjelent, mely a zsidónegyedhez köthető, Klein Rudolf Dohány utcai zsinagógáról szóló kötete. A két kötetben közös, hogy mindkét szerző széles kontextusba helyezi tárgyát: míg Perczel Anna átlépve a város-építészeti- és művészettörténet határain, emberi sorokat, életutakat és foglalkozástörténeteket társít a házak történetéhez, addig Klein Rudolf a Dohány zsinagóga építészeti elemzésén keresztül ablakot nyit a századforduló zsidóságára. A zsinagóga a századfordulós zsidóság emancipációjának szimbóluma is. Klein következetesen végigvitt szövegében nem válik szét az épület és a történet bemutatása. A Dohány építésének történetén, az ahhoz kapcsolódó vitákon keresztül képet kapunk a társadalmi rétegződésről, a „honosodási” dilemmáról és a zsidó kulturális irány-

zatok egymáshoz való viszonyáról, valamint arról, hogy az emancipációt és az új vallási-kulturális értékrendet hogyan jeleníti meg az építészeti nyelv, hogyan tükröződik mindez az építészeti stílus, forma és funkció szintjén.

A zsinagógáról szóló kötet különlegességei a Magyar Zsidó Levéltárból származó kordokumentumok: szerződés a hitközségi tulajdonba adásról, számla, mely tanúsítja, hogy Hild József átvette a kivitelezésre szánt összeget a Templom-építő Bizottságtól, Ludwig Förster eredeti vázlata a frigyszekrényről (mely végül más formában, Feszli Frigyes tervei alapján valósult meg). A könyv végén részletes fogalomtárat találunk, melyben a szerző nem csak a tradicionális és az asszimiláns zsidóság kifejezéseit magyarázza (bima, frigyszekrény, judentempel) hanem a zsidóság társadalomtörténetében fontos szellemi áramlatokhoz és eseményekhez (haszkala, numerus clausus, holokauszt) is magyarázatokat fűz. Merész választás a történet arany borító, melyről első pillantásra egy, a jelen kötetnél sokkal felszínesebb albumra asszociálunk. Ám amint olvasni kezdjük a könyvet, értelmet nyer a színválasztás: Az arany jelképezhet isteni hatalmat, transzcendenciát, tökéletességet. A Dohány utcai zsinagóga esetében az archaizáló arany borító kifejezi, hogy olyan értékkel állunk szemben, mely korok és érák felett áll: túlélte a gettó idejét és az építészetben a végletekig racionalizáló szocializmust. Felmerül a kérdés: vajon éppen a mi korunkat ne véselné át? – A közeljövőben luxus ingatlan-beruházást terveznek a zsinagóga tőszomszédságában, Herzl Passage néven. Az épületegyüttes nyolcemeletes, a zsinagóga mögül kiemelkedő szárnya alapvetően változtatná meg a negyed látképét.

Perczel Anna és Klein Rudolf könyvében azonos, hogy rendkívül alapos, és tárgyilagos tudásuk mellett mindkét könyv személyes jellegű. Perczel Anna könyvét az apró részletekbe menő, egyik történetből a másikba átvezető, anekdotikus leírások teszik személyessé, Klein Rudolf albumszerű kötetében a szerző által készített, érzé-

keny fotók jelenítik meg az építész-építészettörténész bensőséges viszonyát tárgyával, és ellenpontozzák harmonikusan a tárgyilagosságot. A könyv egyben vallomás is. E vallomás-jelleget erősítik a saját szemszöveget láttató fotók: Kleint különös vonzódás fűzi a zsinagógaépületekhez, számos tanulmánya született a zsinagógaépítésről és a zsidóság kultúrtörténetéről budapesti, vajdasági és kelet-európai vonatkozásban. Az írások alapján úgy tűnik, hogy Klein viszonya mindegyik kontextushoz személyes. Munkásságában nem csak a kontextusok változnak, hanem a befogadó közeg is: a szerző megfordult és alkotott vajdasági, budapesti és izraeli színtereken. Munkásságát megelőzte – és talán meg is alapozta – a szemtanúság: gyerekként tanúja lehetett, hogyan pusztul Európa egyik legszebb zsinagógája, a Lechner tanítványok, Komor Marcell és Jakab Dezső tervezte szabadkai szecessziós zsinagóga. A századfordulós magyar zsidósághoz való vonzódásában meghatározó lehet Klein összetett identitása és bolyongó életútja, melyben némiképp maga is a századforduló magyar zsidóságának örökségét viszi tovább.

„Védtelen Örökség”. Ez a cím értelmezhető felhívásként is: miért védtelen? Talán, mert mindaz, ami évszázadokon át organikusan fejlődött, működő alapokra helyezte a mindenkori újat, néhány évtized alatt elvesztette kötődését saját múltjához. A negyed hagyományaival és egymással kapcsolatot nem kereső, piaci érdekeket követő, egyszeri ötletek mentén alakul át, és bontja fel az évszázadokon át szőtt városszövetet. Védtelen továbbá azért is, mert mind a főváros, mind a műemlékvédelem részéről hiába vár határozott fellépést. Az „örökség” szó jelentéstartalma magában foglalja a „felelősséget” is. Aki örökölni akar valamit, felelős lesz érte. Az állam intézményei nem igazán érzik át ezt a jelentésréteget. Maradnak hát a civilek. Paradox helyzet, hogy éppen azok érzik magukat az örökség gazdáinak, akiknek sem döntési hatáskörük, sem tulajdonjoguk, sem tőkeerejük. Ha más nem, talán végre a pártpolitikai csatátérdekei nekik kedveznek.

Szegő Dóra

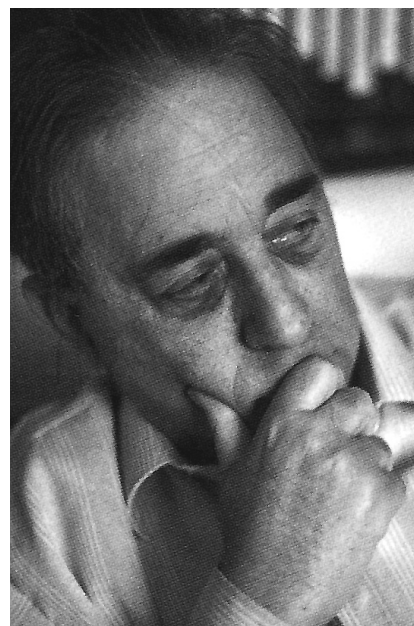
BÁRDOS PÁL

Szárazon

Meg kell próbálnom érzelemmentesen. Szinte közönyösen. Mintha nem a tulajdon szüleimről... Más dolgot nem említve, nem oldva, nem kötvé. Csak a temető. Semmi egyéb. Az ítélet másnál. Nekem nem jutott egyéb, csak a beszámolás joga. Ezzel próbálok élni, a jó ízléshez fohászkodva, el ne hagyjon.

Anyám az átlagéletkorhoz viszonyítva fiatalon halt meg. Szinte minden szerve beteg volt. Szívbetegség tudatában élt, ezzel kapcsolatban utólag kétségeim támadtak, de a betegségről épp úgy hallgatott, mint az életkoráról vagy első házasságáról. Már fiatal korában gyakran járt nálunk mentő szívroham miatt, amelyről el tudom képzelni, hogy csak tachycardia volt, de hát a szívbetegség legenyhébb formája is halálfélelemmel jár. Minden esetre fél évig feküdt szegény kórházhoz hasonló állapotban agyvérzés után és egyetlen szerve működött egészségesen, a szíve.

Apa a munkásmozgalmi (dís) parcellába temettette őt. Elkülönített hely a keresztény köztemetőben, nem messze a bejáratától, betonfal rekeszekkel, urnák, hisz aki oda vágyott, azt nem nyugtázta a hamvasztás tilalma. Anya neve mellé felvésette a sajátját is, a születési dátummal. Nagyfokú bizalmatlanság a gyerekeivel szemben, akik képesek nem tartani tiszteletben végakarát. Köröskörül csupa százados, osztályvezető, gyárigazgató, rendőrtiszt, munkásőr. Vörös csillagok, keresztbe tett géppisztolyok, az Új Osztály szimbólumai. Itt magukban lehettek, nem keveredtek a bamba köznéppel és holmi osztályidegen, klerikális elemekkel. Itt nem járt pap, ateisták nyughelye, akik haláluk után sem békéltek meg semmiféle úgynevezett Istennel. Származásukat tekintve

főként keresztények, de nincs különbségtéves, antiszemitizmus, nincs külön zsidó sors, itt csak elvtársak vannak, kommunisták. A színházi díszelődások közönsége, akik ott féltékenyen lesték, ki hányadik sorban kapott jegyet, hol áll a protokollban. Itt megelégedtek az érkezési sorrenddel.

A sors gonosz. Ironikus. Az urnasor fél méterre lehetett a zsidó temető kerítésétől. A betonfal túloldalán pedig pontosan szemben anyám urnájával nagymama és nagypapa nyughelye. A fal tövében. A veréb egyetlen pillanat alatt elrepült mindkettő felett. Beleszámlálva a fal vastagságát is, kerítés nélkül talán négy lépés. Anya és lánya egymás mellett, de köztük világnyi méretű nézetkülönbség a palánk. Apa anyákkal teljes egyetértésben a zsidó temetőt akarta minden áron elkerülni. Ők nem oda tartoznak, sosem is tartoztak, nekik az elvtársak közt a helyük.

Ha anyánk sírját látogattuk, átmenünk a zsidó temetőbe is, megállni pillanatra sokat szenvedett nagyszüleink sírja mellett, amelyre mi, az unokák tetettünk beton fedelet és táblát. Apát hiába kértük, nem jött velünk. Ami

kerítés nélkül néhány lépés, az körben, gyalog, tízpercnyi út. Sosem volt olyan rossz állapotban, hogy ne tudta volna megtenni. De mindenféle mondvacsinált kifogással élt. Azt se tudjátok, hol van. Már hogy ne tudtuk volna, hisz mi fizettük Öcsivel a gondozását. Meg se lehet közelíteni a gázról. Ebben volt szemernyi igazság, de a fű meg a lapulevél még se legyőzhetetlen akadály. Rá se lehet ismerni, a biboldók csak felveszik a pénzt, aztán nem tesznek érte semmit. Ilyen is előfordult. Általában minden évben rendbe hozták, és ápolták a hantot. A sógornőm ellenőrizte és vele, aki hajdan lelenc és parasztlány volt, nem tanácsos holmi kertészeknek kikezdeni. Van ám ott szókinsz a dolgok rendbetételére. Tehát apánk rendben tartott sírt talált volna, ahogy sógornőm körül általában mindig minden tiszta és rendezett. Nem tudtuk rávenni a sétára. Nem és nem. Az öregekkel kapcsolatban semmiféle lelkiismeret furdalásra nem volt oka, kölcsönösen szerettek egymást. Egyetlen dologra lehetett gondolni. Apa úgy véli, beszennyeződik, ha zsidó temetőbe lép. Ráragad valami láthatatlan, de lemoshatatlan folt, amelyről elvész az ő elvtársi makulátlansága.

Apa rettenetesen szenvedett anyánk halálától. Hónapokon át csak ivott bánatában. Lefogyott, megöregedett. Talán az önvád is hozzájárult állapotához, nem ismerte föl az agyvérzést és későn hívott orvost. Gyakran kijárt az urnafalhoz, hordta a virágot, s néma szemrehányást tett, hogy mi keveset látogatunk haza temetőbe járásra. Aztán egyszer csak összeköltözött, majd élettársi kapcsolatba lépett egy pesti hölggyel, akivel még férje és anyám életében nyaraláson ismerkedtek össze, és ádáz kanasztá csatákat vívtak. A férj anyámmal körülbelül egy időben elhalálozott. Ircsi sok tekintetben anyánkra hasonlító személy volt, viccelődünk is, hogy mindenki mindig ugyanazt a nőt veszi feleségül, akárhányszor házasodik. Viszont fontos dolgokban különbözött. Beteg anyánkkal szemben egészséges volt. Tudott a pénzzel bánni, a valutával is. Apa anyánkkal Bécsbe utazott, s pénztelenül ücsörögtek a szállodai szobában, mert meglepetésükre a dollárral

nem lehetett vásárolni, viszont nem tudták, hol a bank és hogy lehet beváltani. Az elvhűség bizonyos esetekben szép erkölcsi tulajdonság, más viszonyok közt azonban – például a kapitalista Bécsben – nem könnyítette meg az életet. Ircsinek nem voltak ilyen gondjai, polgárasszony, aki felöltöztette apánkat jobbnál jobb ruhákba, megszoktatta, hogy nem a pörkölt az egyetlen jó étel a világon, megértette vele, hogy ha ő úgy látja jónak, ám higgyen a kommunizmusban, de törődjön bele, mások cseppet se hisznek benne, s ők vannak többen. (Ezt igen jól tette, mert együttélésük alatt zajlott az úgynevezett” rendszerváltás”, mindenki attól tartott, aggastyán apámat ez majd megviseli. Nem így történt, Ircsi józan felfogására válaszul, Apa azt válaszolta, olyan rendszer kell, amit az emberek választanak. Ő azonban továbbra is azt gondolja, amit eddig, semmi oka véleményét megváltoztatni. Gyakran ugrattuk, ne vakarja a fejét, szálka megy a körme alá. Még a fafejjel is szépítettük a dolgot. Igazi kőfej volt, makacs, meggyőzhetetlen, konok. A kommunizmus bukását mégis könnyen vette. Ő a huszadik kongresszus után úgyis mindent árulásnak tartott, Gorbacsov már nem tett hozzá és el nem vett belőle semmit.)

Apa jól élt öreg korában, ha nem is mindig vett erről tudomást. Nyolcvan fölött több agyvérzés érte, de Ircsi vilámgyorsan jutatta orvoshoz és gondosan ápolta: Minden agyi eseménynek maradt nyoma, de végeredményben apánk korához képest jól elvult az utolsó, végzetes agyvérzésig. Végakaratának megfelelően előre elkészített urnahelyére temettük. Ircsi gyakran utazott hozzá, vitte a sok virágot, meglepetésünkre azt mondta, Apát jobban szerette, mint az első férjét. Apa halála megváltoztatta őt, és viszonyát a családdal. Korábban hajlamos volt, engem kioktatni zenéről és színházról, sógornőmet főzésről és takarításról, feleségemet irodalomról. Apa halála után erőszakosságán felülkerekedett a család utáni vágy, a félelem az egyedüllétől. Példáan jó rokon vált belőle. Kislány korában Cicának hívták, kezdtem így nevezni, és a buta szó addig sosem volt melegséget váró-

zolt közénk Hálások voltunk, hogy jó életet biztosított apánknak utolsó éveiben, ő hálás, mert mi teljes jogú és kora miatt tiszteletet érdemlő családtagnak befogadtuk.

Egy nap azzal állt elő, terhes neki állandóan utazgatni, hogy apánk sírját látogassa. Öregszik, fél, nem lesz erre sokáig képes. Beszélt féltestvéremmel, Jósikával, akinek nem lenne kifogása az ellen, hogy Apa urnáját felhozza Pestre és a volt férje sírjába temettesse. Természetesen anyám urnájával együtt. Mindenféle ellenérveim voltak. De hisz nemrég fizetett kisebb vagyont, hogy száz, vagy mit tudom én, hány évre... apánk végakaratát illik-e megváltoztatnunk? Szabad e zavarni a holtak nyugalma, összevissza költöztetni őket? Mit keresnének egy sírban olyan emberrel, aki meglehet, Ircsinek fontos személy, nekik azonban csak alkalmi kártyapartner volt? És így tovább. Ircsi azonban hajthatatlan volt, és öcsém véleménye eldöntötte a további vitát: mi értelme lenne olyan nézetkülönbséget feszegetni, amelyben ketten vannak ellenem?

Ircsi felköltöztette a két urnát a Rákos-keresztúri köztemetőbe. Attól fogva villamoson látogathatta szeretteit. Összebarátkozott egy kőfaragóval, aki minden ősszel letakarta műanyaggal, tavasszal kitakarta a sírkövet, meg ne repesze a fagy. Gondoskodott virágágyásról és ápolta a virágokat.

Aztán Ircsi is meghalt. Végakaratának megfelelően a férje sírjába temettük. Kérésére a két urnát is ott hagytuk. Most együtt nyugszanak négyesen. Újra együtt a kanasztá parti.

Végül is szüleim akarata teljesült. A munkásmozgalmi parcella fokozatosan ürül. Az utódok drágának találják. Nem divat a vörös csillag, a munkásörség és az ateizmus. Más jó elvtársak is elköltöztek onnan. Szüleim pedig, bár elhagyták az Új Osztály temetkezési helyét, amelyet kinéztek maguknak, és életükben nem tudták elkerülni a zsidó sorsot, halálukban mégis elkerülték a zsidó temetőt.

Részlet a *Pótkötet* című, készülő műből, mely a Novella könyvkiadónál jelenik meg a közeljövőben.

„Én egész életemben az otthonomat kerestem”

Zsuzsanna Ozsváth-tal beszélget Várnai Pál

A texasi egyetem Holokauszt tanszékének a vezetője. Orpheus nyomában címmel könyvet írt Radnótiról, mely magyarul is megjelent. Fred Turnerrel angolra fordított és megjelentetett egy Radnóti és egy József Attila kötetet.

– Amikor 1957-ben elhagyta Magyarországot, a magával vitt két könyv közül az egyik Radnóti Tajték és című kötete volt.

– 14-15 éves korom óta imádom Radnóti költészetét, aki életem egyik leglényegesebb szereplője lett. A versek különben is mindig rengeteget jelentettek nekem. Talán azért is, mert kicsi koromban apám sokat olvasott nekem. Amikor 1944-ben csillagos házba kerültünk, ott pár velem egykorú gyerekkel verseket mondtunk, színdarabokat adtunk elő, irodalmi és személyes játékokat játszottunk. Talán furcsának hangzik, de ez életemnek egy nagyon érdekes időszaka volt.

– Az az érzésem, hogy életének két legnagyobb élménye a Holokauszt és Radnóti Miklós költészete. Ön-életrajzi írásából tudom, hogy 1944 utolsó hónapjait családjával Budapesten vészelte át. Szeretném ha mondana pár szót arról az Erzsiről, akinek az életüket köszönhetik. Engem Doktor Zsivagó féltestvérére, Evgrafrá emlékeztet, aki deus ex machinaként mindig akkor bukkan elő, amikor éppen szükség van rá.

– Erzsi egy egyszerű, nagyon szegény tót házaspárnak volt a gyermeke, aki kifutóként került apám patikájába, Békéscsabán. Együtt játszottunk, imádtott bennünket, azt hiszem hogy nálunk

találta meg a gyermekkorát. Amikor felköltöztünk Pestre – ez mentette meg az életünket, hiszen minden osztálytársamat megölték – Erzsi is velünk jött. Nem nagyon értette, hogy mi történik körülötte, csak az járt a fejében, hogy gondunkat viselje, hogy megmentsen bennünket. '44 nyarától kezdve, ezer halállal szembenézve vitt bennünket megállás nélkül egyik helyről a másikra. Hozta nekünk az élelmet, a ruhát, a hamis papírokat.

– Önök kivételes tudás birtokában voltak. Hiszen már korábban jöttek a családjukhoz osztrák meg lengyel zsidó menekültek, akiktől értesültek arról, hogy a magyar zsidóságra mi várható. Bár többször szóba jött, hogy elmennek innen, de tulajdonképpen Ön volt az, aki csak jóval később, 1957-ben vándorolt ki innen, férjével együtt.

– Hogy miért történt ez így? Azt hiszem, hogy ez pszichológia. Legtöbbször nem mert elindulni. Attól féltünk, hogy jobb máshol se lesz, sőt, esetleg rosszabb, nyelvismeret hiányában, a megélhetés biztonsága nélkül. Apám-

nak ugyan már a harmincas években lettek volna lehetőségei, de anyám nem akarta itt hagyni a családot, a szülőket. A háború után Izraelre gondoltunk, de az ottani háborús helyzet miatt a szüleim a két gyermekkel nem mertek neki-vágni.

– Ön zongoraművésznék készült, de „kapitalista” származása miatt kitétték a főiskoláról. Családjának a háború utáni rendszert sem volt oka szeretni.

– Az apám 1941-ben kényszerült a zsidótörvények miatt feláron eladni patikáját. A fel-szabadulás után visszakapta, alapított egy kis szérum laboratóriumot, majd ezt is elvették s bennünket kapitalistának nyilvánítottak. Rettenetes körülmények között éltünk. 1950-ben a Zeneművészeti főiskola párttitkára annyit mondott, hogy burzsoá származásommal nem maradhatok a főiskolán. Nagy nehezen felvettek a Bartók Béla zeneművészeti szakiskolába. Sebők György, a későbbi nagyhírű zongoraművész azt mondta, hogy lemond tanári állásáról, ha engem nem vesznek fel.

– 1957-ben Hamburgba távoztak, de ott sem leltek otthonra. Az ottaniaknak mások voltak a gyökereik, az emlékeik. Onnan aztán Amerikába mentek, ahol egy megértőbb, empatikusabb közegre talált. Milyen volt ez az átmeneti időszak?

– Az ötvenes-hatvanas évek Németországa nagyon különbözött a maitól. Amíg ma teljes szembenézés van, akkor kétségbeesett ellenállás volt a múlttal szemben. Nem tagadtak, csak azzal érveltek, hogy ők is sokat szenvedtek. A zsidók szenvedése nem az ő fájdalmuk volt. A felelősség akkor még szó-

ba se jött. Nekem ott annyira nehéz volt, hogy már az öngyilkosság gondolatával foglalkoztam. Szüleimet otthon hagytam, a remény nélkül, hogy őket valaha is viszontláthatom. A németekkel nem alakult ki lelki kapcsolat, nem volt, akinek beszéljek a korábbi életemről. Amerikában viszont az első naptól kezdve olyan emberekre találtam, akik megértették, megértették a problémáimat s ezek csodálatos találkozások voltak.

– Rosszindulatot én sem igen tapasztaltam Észak-amerikában. S hát az USA nem egy nemzetállam s így a bevándorló sem idegen, legfeljebb másként idegen, mint Európában.

– Nekünk rövid időn belül sok barátunk lett, azonnal otthon éreztük magunkat. Annak ellenére, hogy az ottani emberek nem Thomas Mannon és Radnóti nőttek fel, de rendelkeznek egy nagyfokú befogadóképességgel.

– Tapasztalatok híján az amerikaiak (vagy a kanadaiak) zavarba jönnek a sok szörnyűség hallatán, s mégis, a maguk naív módján felfogják a lényegét.

– Amikor Németországba érkeztem, egy kérdésre, hogy mit szeretnék enni, azt feleltem, hogy narancsot. Amikor ezt Amerikában elmeséltem, valaki hozott nekem egy kosár narancsot. Úgy érzem, hogy ez nagyon jellemző.

– Arról ír, hogy otthonát abban találta meg, hogy kedvenc magyar költőit próbálja elérhetővé tenni az amerikaiak számára. Lélekben ezek szerint nem szakadt el. Ahogy mondják, az irodalomból nem lehet kívándorolni.

– Rájöttem, hogy milyen mélységesen igaza van Jacob Katznak abban, hogy Magyarországon a zsidók sohasem éltek felemelt fejjel, csak mindig lehorgasztott fejjel. Amikor én ezt felfogtam, mélységes hálát éreztem Amerika, amerikai barátaim iránt azért, amit ott elérhettem: a doktorátusomat, a professzorságomat, a publikációimat. De attól, hogy magyarul beszélek, magyarul olvasom a költőimet, valóban nem lehet elszakadni.

– S a daloktól sem.

– Hogyne. Én Kodálynál tanultam a népdalokat. Szemeszterenként százakat. A gyerekeim meg úgy beszélnek magyarul, mint mi.

– Bizarr és elkésérítő, hogy ma itt olyanok vonják kétségbe a magyarságunkat, akiknek maguknak alig van magyar kultúrájuk.

– Számomra természetes volt, hogy amikor már jól tudtam angolul, hozzáfogtam a fordításhoz.

– Korábban, de most különösen, sok szó esik Radnóti hazaszeretéről. Lényegesen kevesebbet beszélnek a halálának a körülményeiről s az azt megelőző megaláztatásáról. Bármennyire is szeretem Radnóti, felmerült bennem: fair-e a többi kivételes tehetségű mártír íróval, művésszel szemben, hogy ennyire Radnótira összpontosít a nemzeti emlékezet? Bálint György, Szerb Antal, Rejtő Jenő, Kemény Simon, Halász Gábor, Gelléri Andor Endre, Sárközi György, Elek Artúr, Komor András és sokan mások: ők vajon nem érdemlik meg, hogy a nemzet az ajkára vegye őket? Mintha az ország Radnótiával akarná letudni büntudatát. Igazságos ez?

– Nyilvánvaló, hogy nem. Lehetne még említeni legalább tíz világ szintű művészt és író. De Radnótiban az a különleges, hogy ő már korábban reagált a sorsára, a többiekkel ellentétben ő nemzeti rangra emelte a sorsát előre sejtő, haláltudatát. S ezek a versei ugyanúgy részei a magyar költészetnek, mint Petőfié. Radnótinak van egy óriási, drámai jelentősége. Ami Radnótiban közös sorstársaival, az az, hogy legtöbbször nem azonosult a zsidósággal és mégis származásuk miatt ölték meg őket.

– Szerb Antal naplójában valami olyasmit ír, hogy rájött arra, ki is ő valójában: egy magyarul beszélő (vagy író) zsidó.

– Sajnos erre elég későn jött rá, mert csak akkorra jutott el ehhez a meggyőződéséhez.

– Az Ön Radnóti könyve azért is különleges, mert egy nagyon átfogó és mély társadalmi és politikai háttérrel rajzol a korról. De térjünk vissza Radnóti költészetének egyik sarkalatos kérdésére, a hazaszeretetre. A megkérdezett iskolás gyerekek jó része említi ezt a témát, ez tetszik nekik, ez marad meg bennük. Van azonban Radnóti naplójában egy mondat: „aki túl sokat beszél ar-

ról, hogy „mi a magyar, ahelyett, hogy alkotna, azt szájon kell vágni, hogy kiesik mind a harminckét fog”. Szegény Radnóti, ha megéri a 21. század Magyarországit! Könyvében Ön sokat foglalkozik azzal, hogyan magyarázza meg magának a költő a kirekesztést és a meghurcolást. Hogy hogyan próbálja a nemzetét felmenteni a felelősség alól.

– Igen, Radnóti azonosította magát a nemzettel. Nem érezte magát zsidó áldozatnak, akit származása miatt ölnek meg. Ő a rendszert hibáztatta s állandó bizonyosságot keresett a magyar nép jószágára.

– Mennyire lehet egy zsidó magyar költő? Szép Ernőt idézném: „Az országnak költője voltam, a nemzetnek nem lehettem.” Kiss Józsefet „zsidó lírikusként” tartották számon. Karinthynek is a szemére hányták származását.

– Akik egy zsidó író vagy költő magyarságát kétségbe vonják, azok antiszemiták. Egy költőt vagy író nem a vérsége, hanem anyanyelve, írói fantáziája határozza meg,

– Pár éve azt írta valaki, hogy Radnóti jó hazafi volt, származása ellenére.

– Fasiszta, idegengyűlölő, antiszemita megállapításokat nem lehet intellektuálisan feldolgozni. Heine egy nagy német költő, akiről senki nem mondja, hogy zsidó.

– Éppen róla írja Radnóti, gúnyosan: „Zsidó volt Heine? Ejnye, ejnye.” Most nem azt mondják, hogy valaki zsidó, hanem azt, hogy idegen, nemzetellenes, hazaáruló és így tovább. Különbözik örülök, hogy könyvében megemlíti Radnóti mentorának, Sík Sándor költő és szerzetesnek zsidó származását, mert ezt gyakran elhallgatják. Pedig Sík származása feltétlenül meghatározó s bizonyára megmagyarázza Radnótihoz való viszonyát is.

– Kényes kérdés. Persze, hogy a származás nem véletlen, annak egész életünkre kiható formáló hatása van. Ahhoz, hogy valakit elismerjenek, nem elég a tehetség, hanem bizonyos tulajdonságokkal is kell rendelkezni. Sík betöltötte egy magasabb körökben elismert katolikus szerzetesnek a szerepét. Lehetett egy elképzelése arról, hogy

BORBÉLY SZILÁRD

Rettegett Iván dala

*Azt hazudják: hóhérokodtam,
 hogy Rettegett Iván voltam.
 Azt is mondják, hogy gyilkoltam,
 csecsemőket tűzbe dobtam.*

*Csak ha fázott a fülkük,
 akkor fűtöttem velük.*

*Nem volt ottan semmi kérem,
 még hogy tömeggyilkosság!
 Rágalom ez, és kikérem,
 szémszedett hazugság.*

*Nincs morális problémám,
 átalszom az éjszakám.*

Szatirikus betétdal az *Akárki* című, készülő misztériumjátékából.

*Unokáim is szeretnek,
 tisztos polgárként ismernek.
 Csak mert mondtam néhány szitkot,
 vádolnak a zsidó piszkok.*

*Isten hosszú élettel
 áldott meg s egészséggel.*

*Nem volt semmi Auschwitzba'.
 Uszoda volt, na meg micva.
 Volt ott fürdéslehetőség,
 és humánus Vezetőség.*

*Nem volt semminek hűja,
 hizlalda volt Treblinka.*

*Szadistának is mondanak,
 kígyót-békát rám hordanak.
 Különleges kiképzésen
 megtanultam: nincsen Isten.*

*Jól csinálta az SS,
 hogy irtotta ezeket.*

milyen ember Radnóti, vagy legalábbis, hogy milyennek szeretné őt látni.

– **Radnóti legtöbbet idézett verse a Nem tudhatom. Mit gondol erről a versről?**

– A válasz nem egyszerű. El tudom képzelni, hogy mire is gondolt. Ezt az ártatlan országot belekeverték a háborúba. Miért lenne bűnös, mit tehet a háborúról egy koldusasszony vagy egy csecsemő? Ők nem tettek semmi rosszat. Másrészt, a táj felett gépével elhúzó és bombázó pilóta menti Radnóti életét. A baj az volt, hogy nem tette hamarabb. Nehéz ezt a két szempontot elválasztani egymástól.

– **Most beszéljünk röviden másik szenvedélyéről, a tanításról és a tanészéről, amelyet az egyetemen vezet.**

– Ez egy interdiszciplinális bölcsészeti kar, amelynek van egy irodalmi, egy történelmi és egy esztétikai része. Így tartottam a kurzust a romantika koráról, a weimari köztársaságról, a második világháborúról, beleértve a történelmi háttérrel és a korszak irodalmát. Majd elkezdtem publikálni a holokausztról, történelmi és irodalmi kurzusokat adtam ebben a témában. Ma már külön tanszékünk is van.

– **Találkozott valamikor is holokauszttal tagadással?**

– Soha.

– **Itt ez bonyolultabb. Miért beszélünk mindig a zsidó holokausztról,**

kérdezik. Miért nem a magyar vagy a palesztin holokausztról? Minden összekeveredik. Szép lehetsz itt, de okos nem.

– Kurzusaimnak óriási sikerük van. Húsz-huszonöt hallgató jár a szemináriumokra. Érdekes, hogy míg Magyarországon a múlt ismétlődik, nyugaton megjelent egy Izrael ellenes antipátia. Ez a régi antiszemitizmusnak egy új változata és a baloldaltól jön.

– **Milyennek látja Radnóti nyugati fogadtatását?**

– Az én tapasztalatom a saját versfordításainkkal kapcsolatos. Amikor Radnóti óra van, a terem megtelik még máshonnan jövő 25 hallgatóval, akik bejönnek, mert hallottak az órámról. Amerikában nem divat verset olvasni vagy idézni, de az én hallgatóim ezt teszik, mert imádják Radnótit és rengeteg sort tudnak emlékezetből. Költőiségnek, versei dallamosságának, mélységes jövőbe látásának nagy varázsa van a számukra.

– **Olvas fel a magyar eredetiből is?**

– Néha, például a Két karodban című versből.

– **Amely vers, Beck Judit szerint – ahogy ő ezt nekem maga mondta, őhöz íródott. Könyvében Ön egy meggyőzően érvel amellett, hogy a verset a költő Fifihez írta. Különbözik a magyar zsidó Lénárd Sándor, a Micimackó világhírű latin fordítója azt**

írja, hogy magyarra mindent le lehet fordítani, magyarból semmit.

– Talán, de nem biztos. Ha belenéz akár a József Attila, akár a Radnóti kötetünkbe, talál néhány nagyon sikertűlt, az eredetivel egyenértékű fordítást. József Attila esetében megpróbáltuk verseinek dallamosságát, asszociációjának a mélységét visszaadni. Az Óda egy csodálatos vers. Véleményem szerint ő egyike a huszadik század legnagyobb költőinek. De Radnóti talán nagyobb hatással van hallgatóimra, van benne valami ellenállhatatlan a fiatalok számára.

– **Végezetül, Ön elmondhatja, hogy „Im már megeltem hazámat?”**

– Valóban elmondhatom. Amerikában otthon érzem magam és felemelt fejjel élek. Sok jó barátunk van, ott élnek a gyerekeink. Igaz, ahhoz, hogy ilyen jól érzem magam, hozzátartozik az is, hogy kedvenc költőimet fordíthatom.

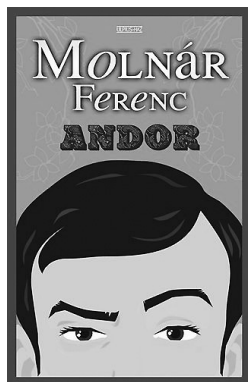
– **Engedje meg, hogy magamtól idézzek: „az a véletlen, hogy hol élünk, de nem az hogy hol születünk.”**

– Természetesen, ez az ami meghatároz bennünket, azt hogy kik vagyunk, honnan jövünk. Ez segít megértenünk a másikat. Nekem szerencsém volt, hogy magyar költőket fordítottam, hogy tudnak magyarul a gyerekeim. S abban is, hogy sikerült elkerülnöm az antiszemitizmust.

Polgárkór

Molnár Ferenc regényének főhőse jó módú, elkényeztetett fiú, aki próbálja megtalálni a helyét a békeidők kényelmes világában. A világháborúk előtt vagyunk. Az identitás kérdéseit még nem a félig zsidó, félig keresztény származás veti fel, hanem a vagyoni és az ebből fakadó társadalmi különbségek. Aradi Andor a jó hírű, budai ügyvéd-apa öröksége és a pesti kávéházak, kasszinók kispolgári bódulata között vergődik. A zsidóságra tett utalások csak mellékesek, az énválság oka az unatkozó, tehetetlen nagyvárosi polgár sehová nem tartozása, napjainak céltalansága: „Mit csináljak ma estig? – tűnődött magában [Andor] –, mit csináljak estig... és holnapig... és aztán mindig... amíg öreg nem leszek és meg nem halok...” (101) Andor unatkozik. Unja a jogi könyveket, a menyasszonyát, a jó módú budai életet. Andor Budáról Pestre költözik, az új lakástól egyben az új életet is várja: hogy majd itt összeszedi magát, lete-szi a jogi vizsgát, és egyáltalán: meg-teremti önálló nagypolgári életének alapjait. Ezzel szemben költözésével az ígéretes jövő egyre gyorsuló szét-foszlása kezdődik meg: mindig útját állja a tehetetlenség, az akaratgyenge-ség.

Andor néha próbál szakítani az al-kohollal és szerencsejátékkal kitöltött éjszakákkal, arra azonban képtelen, hogy valóban tegyen is ezért: nem ké-pes feladni a pesti kicsapongást a bu-dai nyugalomért. Andor identitáskeresése egybefonódik a fiatal főváros, Budapest identitáskeresésével, a mo-dern nagyvárosi kultúra kialakulásá-val, s a városi lét gyökértelenségével, képlékenységgel. Andor lehetőségeit két kulturális tér, Buda és Pest szim-bolizálja, döntésképtelenségét pedig

Molnár Ferenc:
Andor,
Ulpius-ház
Könyvkiadó,
Budapest, 2008,
670 oldal, 3999 Ft.

az, hogy a Buda és Pest közti Margit-szigetet választja. A sziget lesz Andor életének origója: innen indul néha az egyik, többször a másik part irányába, de egyik mellett sem képes dönteni, és mindig ide tér vissza. „Nagyon szenvedek – mondta magában [Andor] –, kezdődik az életem” – olvashatjuk egy helyen a megfásult fiatalemberről. (177) Molnár Ferenc regénye azonban nemcsak az Aradi Andorok szenvedését bontja ki, hanem a város legkülön-bözőbb karaktereinek: a metresznek, a törvénytelen gyerekeknek, a házve-zetőnőnek, a (kis)polgároknak a min-dennapjait is megmutatja. Az Andor éppen ezért olvasható a háború előtti, békében ellustult nagyváros kiürese-dett lakóinak katalógusaként is.

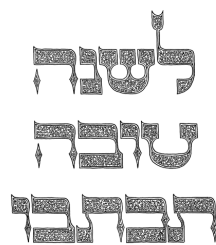
A regény világának, a tízes évek Budapestjének Andor az egyetlen alakja, aki éppen a látszatra, a felszín elfogadására mond nemet vergődésé-vel, s ebből fakad identitásválsága, az, hogy fel meri tenni a kérdést, ki is ő valójában. Felismeri azt, hogy „bete-ge” annak a társadalomnak, melyben él. Andor magának ezt többször is be-ismeri, de „(...) amikor ordítani sze-rette volna az igazat, a hazugságok kö-telét ő maga hurkolta egyre szoro-sabbra a torkán.” (174) A budai polgá-ri világ képmutatása semmivel sem látszik különbnek a pesti bohém, szín-padi életnél. Molnár Ferenc a buda-pesti polgárság egészét illeti kritiká-val, és Andort a polgári élet kényelmét biztosító házvezetőnők otthonába, Jó-

zsefvárosba küldi felépülni. Az őszin-te, egyszerű törvények szerint élő munkásvilágot azonban megrontja az Andoron keresztül beszivárgó polgár-kór... A könyv ugyanis – szembeállít-va a léha polgárral – a munkásokat a tiszta értékek hordozóiként mutatja be, ezzel azonban egy némileg ideolo-gikus, leegyszerűsített társadalomké-pet rajzol meg.

Ahogy Gellért Oszkár a regény első megjelenése után, 1918-ban írta a Nyugatban: „[Andor] végzete min-denképpen az, hogy se nyárspolgár, se életművész ne lehessen. (...) Az Ara-di Andorok nem tudnak cselekedni.” Molnár Ferenc lapjain egy remények-kei teli Budapestről olvashatunk, amitől egy kis költő azt várja, hogy száz év múlva Európa fővárosa le-gyen, a kontinens kereskedelmi és üz-leti csomópontja. De ennek a központ-nak a felépítését nem a kevésre tartott kortársaktól várja, hanem a következő nemzedékektől. Az Ulpius-ház éppen kilencven évvel az első megjelenés után adta ki újra a regényt. A költői jóslat ellenére azonban mégiscsak a Molnár-regény Budapestje volt az eu-rópai főváros – azóta csak még inkább az Andorok világa lett. Igaz, a jóslat száz évvel számol: tíz még hátravan.

Varga Betti

Ros Hasana 5770

**Jó évre íratass
és pecsételtess be!**

Könyvmoly

Csáki Márton rovata

Franz és Ferenc

Szenvedélyes emlékirat-olvasóként egyik legnagyobb hiányérzetem, hogy manapság alig születnek a legközelebbi múltunkról szóló, jelenünkbe nyúló naplók, memoárok, feljegyzések. Meglehet, ez nem az emlékezők hibája, mert azon túl,

Kőszeg Ferenc:
K. történetei.
Budapest, 2009,
Magvető Könyvkiadó,
380 oldal, 2990 Ft

hogy egy kort részben maga a szerző varázsol érdekessé, egy minimális konszenzusra mégiscsak szükség van annak tekintetében, hogy az elmúlt évtizedeknek voltak *jelentős* eseményei, hogy a holokauszt a magyar történelem része, hogy a prágai bevonulás talán mégsem csak egy maroknyi „ellenzéki-ellenséges elem” számára volt elemi megrázkódtatás, hogy megtörtént a rendszerváltás... efféle evidenciákra (?) gondolok. Csakhogy a többség szerint mindez nem *egészen úgy* történt: ha valamit, akkor kizárólag '56-ot tekintik *eseménynek*, – és így kisajátításra méltónak –, az eltérő személyes történetek pluralitását pedig ily módon hazaárulásnak. A Kádár-rendszer ellenzékiéről nem szívesen hallanak, mintha pusztán létük is rossz lelkiismeretet ébresztene. Holott Kőszeg Ferenc nem tesz szemrehányást, nem heroizálja önmagát, de írásaiból kiérződik az aggodalom, hogy az egykori ellenzék „történelmi legitimitása” lassacskán szétmállik, és a mítoszok lebontása helyett a történelmi tudatból kiszorítja az a – Kőszeg szavával – „nyilasoid” narratíva, amelyben a rózsadombi paktumtól a cigánybűnözésig minden meg-

fér, és amely szerint az ellenzék Aczél György köpönyegéből bújt volna elő. Ilyen szempontból persze Kőszeggel, aki zsidó, volt ellenzéki, liberális, jogvédő, akinek '56 megkérdőjelezhetetlen, és még beszélni sem áttal minderről... nos, egy ilyen „magafajtaival” nyilván nehezen tudnak bármit is kezdeni.

Kőszeg kötetét nemcsak azért tartom az utóbbi évek egyik legfontosabb könyvének, *ahogy* elmondja mindazt, amire ő emlékszik, hanem hogy egyáltalán vette a bátorságot, hogy igenis fontosnak tekintse a múltat, benne a saját magánéletével és történelemalakító szerepével – noha ez utóbbit, így, nyilván „hihetetlen nagy-zolásnak” tekintené, akárcsak azt hogy emlékiratról beszéljünk, hiszen „a történetek találomra lerakott padlólapok egy félbehagyott konyhában”. Életútja többé-kevésbé közismert, az pedig már a Csizmadia Ervinnek adott életútinterjúból kiderült, hogy ő volt az egykori ellenzék egyik legizgalmasabb személyisége. Talán mert abból a közegből is kilógott kissé: inkább amolyan kávéházi, szoknyabolond figura, mintsem elméletileg képzett, kiábrándult marxista. Ő ugyanis nem

'68-ban szabadult meg illúzióitól, hanem '56-ban, pontosabban '57-ben, a börtönben, ahol szórólapkészítés miatt kellett hónapokat ülnie. „Ezt a rendszert, gondoltam, semmilyen formában nem lehet elfogadni. Soha többet nem fogok hinni semmilyen ígérletben. Ez a kőszeg gondolat (...) olyan volt, mint egy fogadalom.” – írja a forradalom, számára sorsdöntő konzekvenciáját.

Kőszeg remek stilisztá, iróniája tereget enged egyfajta szemérmes líraiságnak: amikor például azt írja, hogy „ettől kezdve lázasan, vakarózva, ágyban töltöttem a nemzet legszebb napjait”, akkor a komikusnak tetsző szituáció ellenére valóban a *nemzetről* van szó és annak *legszebb napjairól*. Iróniának és líraiságnak ez a kettőssége végighúzódik nemcsak a *K. történetei*-ben, de a forradalomról és a börtönményekről szóló megejtő emlékezésben is. Sőt, tulajdonképpen a börtönben kell rájönnie, hogy az irónia, a totális magyarázatokkal szembeni szkepszis nagyon is „zsidós” tulajdonságnak számít. „Zárkatársam nem tudta hová tenni, hogy nem szeretem se a kommunizmust, se a nácizmust. Aztán vita közben hosszan méregetett, majd felkiáltott: – Ja, már értem! Vagyis, hogy ezt a dumát csak egy zsidó mondhatja. Félek, hogy majdnem igaz volt.” Kétélű dolog az irónia és a zsidóság efféle összekapcsolása, de magam is úgy vélem olykor, hogy ez a zsidóság nagy hozzájárulása a modernitáshoz, illetve hogy ez a hagyomány nélküli zsidók egyedüli szellemi öröksége. E beszámoló egyébként kiváló, érzékletes képet fest az ötvenes évekről, amikor, mintegy földalatti módon zavartalanul virult az „osztálytársadalom”, és – minden ellenkező híreszteléssel ellentétben – a társadalom minden rétegében, de még az állambiztonságiak megjegyzéseiben is ott bujkáló penetráns antiszemitizmus. Ami egyébként az egész Kádár-rendszer alatt ugyanúgy jelen volt, csak efféle sérelmeiket a zsidók hajlamosak voltak elfojtani, szándékosan félremagyarázni; szívesebben tekintették *saját magukat* paranoiásnak, semhogy le kellemen mondaniuk az előítéleteket felszámoló szocialista utópiával. A zsidóság témája a kötet csaknem

mindegyik írásában felbukkan – már ez sem kevés, ha belegondolunk, hogy a demokratikus ellenzékkel kapcsolatban ez eddig legfeljebb vádként fogalmazódott meg, ha mégsem, akkor csak a támadásokra reagálva, szociológiai tényként, szinte mentegetődzve utaltak rá. Kőszeg viszont valami sokkal fontosabbról beszél, mint a jól ismert elhallgatás. Felteszi ugyanis a nyugtalanító kérdést, vajon nem es-tünk-e át a ló másik oldalára: „Vajon mi, zsidók, nem vergődünk ugyanígy a mindenütt antiszemitizmust sejtő paranoid gyanakvás meg a védekező önáltatás között? Vajon nem hazudunk magunknak folyvást, ha feltételezzük, hogy ők nem arra gondolnak, amire mi igen?” Vajon... Az önáltatás, az önfeladás minden szörnyűsége, az ötvenes évek szellemisége és a túlélők tudathasadása talán abban a jelentésben nyilvánul meg a legszemléletesebben, amelyet Kőszeg édesanyjáról írt egyik (zsidó) barátjánője: „Férje nem jött haza a munkaszolgálatból, így polgári nézeteivel nem akadályozta, hogy az elvtársnő magáévá tegye a párt tanítását.”

A kötet gerincét alkotó *K. története*-it, ezeket az abszurd, tökéletesen ke-rek anekdotákat olvasva minduntalan Leo Strauss könyvének címe jutott eszembe: *Az üldöztetés és az írás mű-vésze*, van ugyanis valami Kőszeg stílusában, ami egy olyan írnokhoz tes-zi hasonlatossá, akinek hivatalos krónikája az utókor előtt tökéletesen le-leplezi megbízóit. Feltehetően a K. monogram miatt támad ez a benyomá-sunk, amiről azonnal az a Kafka jut eszünkbe, aki a Munkás-Baleset Biz-tosító Intézet hivatalnokaként anar-chista nézetekkel rokonszenvezett: ez a skizofrén élethelyzet nagyban ha-sonlít K.-éra, aki egy állami „cenzor-ként” szabadidejében ellenzéki tevé-kenységet folytat. De talán nemcsak ennek a rejtőzködést sejtető K betűtől éled fel bennünk a ravasz krónikás alakja, aki mintha *akkoriban* írta vol-na valamilyen úton-módon kicsempé-szett történeteit, hanem az írástechni-kájától: a finom sértettség és malícia sosem fordul indulatba, mindig elfedi az, amit Borges a „sértés művészeté-nek” nevezett. K. portréiban, történe-teiben, amelyekben annak ellenére,

hogy végletesen személyesek, olykor csak mellékszereplőként tűnik fel, maguk a tények ironikusak – ő csu-pán, néhány megjegyzés kíséretében leplezetlen kajánsággal figyeli, mi is kerekedik ki belőlük.

A magán- és közélet egymásba csú-szásából adódóan, hisz a belterjes, „endogám” ellenzéki közösség életébe az átlagosnál is jobban betüremkedett a politika, a „történelmi” emlékezés egyben az önmegismerés, a *gyónás* te-repévé válik. Az *Életrajzok – Halálké-pe*k című fejezet íásaiban Kőszeg visszatér az egyes szám első személy-hez, bár már a *K. története*iből is ki-bontakoznak azok a jellemhibái, személyes válságai, melyeket kezdet-ben mélységes önironiával idéz fel – pl. amikor megpróbálják beszervezni, a nyitott házasság kudarca, az anyával

való tisztázatlan viszony –, majd sok-kal kíméletlenebbül, kevesebb meg-bocsátással ítéli meg ezeket mások gyarláságainál.

Végül teljesen eluralkodik a halot-tai, illetve a halál előli menekülése mi-att érzett gyötrő szégyen és lelkiisme-ret-furdalás: „Körülvesszünk, nézünk, nem tudom eldönteni, hogy harag, szemrehányás vagy megbocsátás van-e a tekintetükben.” Kőszeg *Halálkróni-kája* és feleségének, Fekete Évának ehhez kapcsolódóan közölt *Szemben a...* című, saját haldoklásáról írt nap-lója mindenképpen a kötet legfelkava-róbb része, nem is tudom mit mond-hatnék ezzel kapcsolatos érzése-imről... talán valami olyasmit, hogy „mindezt majd megírom még ponto-sabban is”, de attól tartok, később sem találnám a megfelelő szavakat.

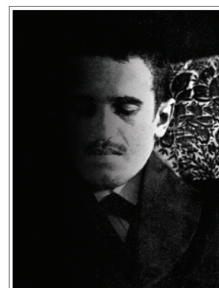
Qadmon Kiadó

MEGJELENT!

Otto Weininger

Notesz

Levelek egy baráthoz

Hernádi Miklós fordításában

Megrendelhető a www.qadmon.hu oldalon

OPTIRIS OPTIKA

TB vények beváltása
 Kontaktlencse illesztés
 Szemüveggéskészítés a hét minden napján
 Szemorvosi és computeres szemvizsgálat

ÁRKÁD - CAMPONA - EUROPARK - MAMMUT I. - WESTEND
www.optiris.hu

A VÉRES GYÉMÁNT ÉS
 AZ UTOLSÓ SZAMURÁJ
 RENDEZŐJÉTŐL

DANIEL CRAIG

ELLENÁLLÓK

AUGUSZTUS 25-TŐL DVD-N!

„KITŰNŐ RENDEZÉS,
 FESZÜLT ÉS INTENZÍV
 ATMOSZFÉRA.”
 – SUNDAY TELEGRAPH

„CRAIG ÉS SCHREIBER
 KARIZMATIKUS JÁTÉKA
 BÁMULATOS!”
 – MAIL ON SUNDAY

© 2008 Defiance Productions, LLC.
 Forgalmazza a Fórum Home Entertainment Hungary Kft. Minden jog fenntartva!

Schiller
 Autó Család

www.schiller.hu

Schiller Opel
 1138 Budapest, Váci út 113.
 Tel.: 452-11-01
www.schilleropel.hu

TOYOTA SUPER
 1044 Budapest, Külső Váci út 20.
 Tel.: 380-0-380
www.toyotasuper.hu

Chevrolet SCHILLER
 1138 Budapest, Váci út 113.
 Tel.: 450-25-15
www.chevroletschiller.hu

ŠKODÁK PALOTÁJA
 Volkswagen márkaszervíz
 1154 Budapest, Szentmihályi út 142.
 Tel.: 415-3000
www.palotaauto.hu

SCHILLER
 1046 Budapest, Fóti út 143.
 Tel.: 2-72-72-00
www.fiatschiller.hu
 Karambolos Centrum:
www.megjavitjuk.hu

SCHILLER HASZNÁLTÁUTÓ
 Tel.: 450-25-25
www.schiller.hu/hasznaltauto

Ha kérni szeretne,
 vagy adni tud:

**www.
 magyarmicve.
 hu**

20 ÉVES A MAGYAR NARANC HÚSZRA

Vásárolj 2009. november
12-ig egyéves előfizetést
15 600 forintért, és neked is
kiosztunk egy jó lapot az
újságok mellé!

Ez a kártya
az előfizetés lejártáig
20% kedvezményt
biztosít az A38 Hajón,
a Cirko-Gejzír és a KINO
mozikban, az Írók Boltjában,
a Kamrában, a Katona József
Színházban, a Ludwig
Múzeumban és a Trafóban.

Részletek a www.magyarnarancs.hu-n.

A Magyar Narancs megrendelhető:
telefonon: 06 1 441 9000 / 2403-as mellék
faxon: 06 1 356 9691
e-mailen: kiado@narancs.hu
online: www.magyarnarancs.hu

